

HET FLORENTIJNSE CIVIELE HUMANISME

Leonardo Bruni of Arezzo (c.1370–1444)
by Northern Italian School

Fred Scheepers

Leonardo Bruni
en het Florentijnse civiele humanisme

A

Copyright © Olive Press 2015

Olive Press is een imprint van Uitgeverij Abraxas *Zuider-Æmstel*
olivepress@uitgeverijabraxas.nl – olivepress.uitgeverijabraxas.nl

INHOUDSOPGAVE

Woord vooraf	9
1 <i>Leonardo Bruni en het Florentijnse civiele humanisme</i>	15
De Milanese oorlog	17
De klassieke inspiratie	24
Burgerlijk denken	26
Salutati, kanselier en humanist	31
De <i>De Tyranno</i>	38
Leonardo Bruni Aretino	42
De Lofrede op Florence	43
Gregorio Dati	53
De geschiedenis herhaalt zich	56
Uitkristallisering van ideeën	66
Besluit	71

VOORWOORD

DAT DE DEMOCRATIE HAAR OORSPRONG VINDT IN DE FRANSE REVOLUTIE IS EEN MISVERSTAND. De democratische gedachte kwam voor bij de oude Grieken en ook wel bij de Romeinen. In het vroege boeddhisme bestond het model van een sociaal contract. Vernieuwingen blijken bij nader onderzoek vaak ontleend uit eerdere eeuwen. Er zijn denkers die beroemd werden met het gedachtegoed van anderen. Zo heeft Machiavelli zijn naam gevestigd als pleitbezorger van het despotisme terwijl hij als republikein daar juist het slachtoffer van was, hij verloor zijn baan en belandde in het gevang. Machiavelli zelf had zijn ideeën trouwens ontleend aan een politieke traditie die verankerd was in het civiele middeleeuwse Italiaanse leven.

In Italië bestond toen een mate van stedelijke autonomie. De rivaliserende stadstaatjes waren betrokken bij onophoudelijke veten en conflicten over al dan niet economische belangentegenstellingen tussen de invloedrijke families van de verschillende steden. Hun geronselde troepen maakten het land onveilig en waren er nationale en internationaal politici die wegen zochten om een eind te maken aan die situatie van voortdurende onveiligheid teneinde daar vooral zelf beter van te worden.

Zo bemoeiden de Duitse keizers zich met Italië en later de Franse koningen. Ook de lokale adel, waaronder vooral de hertogen van Milaan, beijverde zich voor een Italiaanse eenheidsstaat onder centraal gezag als middel voor gedurige vrede. Aanvankelijk waren de Milanese hertogen nog vazallen *des Kaisers*, maar naarmate de Duitse macht uitholde ontwikkelden ze zich tot zelfstandige potentaten. Op het hoogtepunt van hun macht, zo tegen het einde van de 14^e eeuw, dreigden ze heel Italië onder de voet te zullen lopen. De nog vrije stadstaten zagen in dat hun onafhankelijkheid op het spel stond en verenigden zich. Ze ontdekten dat in de eeuwige botsing van hun belangen, en in de

dynamiek van hun onophoudelijke conflict, juist een edele gemeenschappelijke streven lag, namelijk een van politieke vrijheid en democratisch bestel die verdedigd diende te worden tegenover de tirannie. Sinds de Romeinse keizer zijn politieke gezag legitimeerde met Jezus' uitspraak: *Geef de keizer wat des keizers is*, was een wereldwijde monarchie onder eenhoofdige leiding in de christelijke wereld gerechtvaardigd. Vorsten en keizers ontleenden hun gezag aan de Allerhoogste en daarom stond hun positie niet ter discussie. Voor de middeleeuwse christen was het Romeinse keizerrijk het prototype van een rechtvaardig aards bestel. De heiligheid ervan werd alleen uitgedaagd door de aardse ambities van het pausdom met zijn invloed op de rond diverse heiligen gegroepeerde stedelijke gilden. Vooral de burgers van de Italiaanse steden voelde zich aangetrokken door de pauselijke protectie en droomde van een theocratie, want was eigenlijk niet elke stad geschaapt naar het evenbeeld van het hemelse Jeruzalem?

Deze kleinburgerlijke vrome droom van *la città eterna*, de eeuwige stad met zijn onveranderlijke van vader op zoon overgaande ordening van de gilden, verankerd in de prehistorie der mensheid, was nooit een echte realiteit. Die werd immers al eeuwen gevormd door het internationale machtsspel van de Europese adel dat meer gebaseerd was op winstbejag dan op godvruchtige idealen. De natuurlijke vijand van deze economische elite was de oude militaire adel. Maar het paste de civiele adel niet om tegen deze vijand het religieuze wensdenken van de burgerij te hulp te roepen.

Het was de tijd dat de humanisten de oudheid en haar geschiedenis begonnen te herontdekken: aan het Romeinse keizerrijk ging een republiek vooraf die Rome had groot gemaakt. Na de machtsgreep van Caesar ontstond een keizerrijk dat Rome de decadentie bracht die tot de uiteindelijke ondergang ervan leidde. Het keizerrijk bleek geen van God gegeven eeuwige instelling maar een product van politieke en morele verloedering. De nieuwe stedelijke elite grondde op deze historische inzichten een nieuw ideaal van politieke vrijheid.

Dit ideaal werd geboren in Florence.

Rond de wisseling van de 14^e en 15^e eeuw was de machthebber van

Milaan, Giangaleazzo Visconti, begonnen aan een offensief tegen de Noord- en Midden-Italiaanse onafhankelijke stadstaatjes met als doel het vestigen van een nieuwe eenheidsstaat onder Milanese hegemonie. De onafhankelijke steden van de Po-vlakte, Emilia en Toscane sloten een verbond om de opmars van Giangaleazzo te keren. Door handig gebruik te maken van politieke propaganda slaagde Giangaleazzo erin dit verbond van vrije steden steeds verder te doen afbrokkelen totdat alleen Florence – naast Venetië dat zich afzijdig hield – als laatste bolwerk van stedelijke onafhankelijkheid was overgebleven.

Florence werd verlost door de dood van de ambitieuze hertog. In Florentijnse ogen was het hun eigen heldenmoed, volharding en vooral hun nobele staatsvorm die heel Italië bevrijdde van de dreiging van de tirannie.

Dit gevoel werd verwoord in het werk van Leonardo Bruni en andere humanisten van die tijd. Rond het begin van de 15e eeuw schreef Bruni de *Lofrede op Florence* waarin hij vertelt hoe de Florentijnse republikeinse staatsvorm, met haar voor die tijd strenge democratische controle, de stad de kracht had gegeven in zijn eentje de Milanese oorlogsmachine te weerstaan. Hij legde daarbij de verbinding met de republikeinse staatsvorm van het oude Rome. Later zou hij ook de relatie leggen met de staatkundige verhoudingen binnen de antieke Griekse polis. De gedachten van Bruni vonden niet alleen hun weerklank bij de nieuwe economische elite maar appeleerden aan een breder gevoel van nationale trots dat gedeeld werd door de kleinere nog in de gilden georganiseerde burgerij. Zo werden nieuwe ideeën gedragen door een traditioneel christelijke bevolking. De republikeinse deugd van een Cato lag gevoelsmatig in het verlengde van de christelijke moraal en tegenover de tirannieke perversie van een Caligula die het logische gevolg was van de monarchistische staatsvorm. Weliswaar werd Caligula's wreedheid gecontrasteerd met Caesars mildheid, maar de laatste kon alleen mild genoemd worden omdat hij ongestraft wreed kon zijn. In een rechtsstaat moet iedereen, van hoog tot laag, zich kunnen verantwoorden tegenover de wet.

De democratische gedachte sloeg in als een bom en binnen dertig jaar zong heel Noord- en Midden-Italië het lied van vrijheid en deugd. Florence en Venetië vormden een as waar omheen alle andere Italiaanse steden zich schaarden totdat tegen het midden van de 15e eeuw zelfs in Milaan de *Res Publica Ambrosiana* werd uitgeroepen. Voor een moment waren Noord- en Midden-Italië verenigd door een gemeenschappelijke democratische overtuiging van Italiaanse eenheid.

Zo'n schone zaak hield niet al te lang stand. Ze kregen zelf imperialistische neigingen en de Italiaanse eenheid werd verruild voor een machtsevenwicht tussen de republieken van Venetië en.

In Florence werd de invloed van de familie van de de' Medici steeds groter. Haar bewind ging meer en meer trekken vertonen van alleenheerschappij ten koste van de individuele verantwoordelijkheid. Tegen het einde van de 15e eeuw worden de de' Medici tijdelijk aan de kant geschoven en herleeft onder *gonfaloniere* Soderini het democratische ideaal. Het is de tijd van Machiavelli en de republikeinse gedachte gaat over naar de christelijke gevestigde burgerij. Dit was niet in de laatste plaats te danken aan het ethisch appèl van de populaire Hiëronymus Savonarola († 1498) dat uitendelijk de val van Lorenzo de' Medici inluidde. Zijn strijd tegen de corruptie galmen na in het werk van Machiavelli die een verband legde tussen het herstel van de republikeinse constitutie en het eschatologische concept van de *civitas dei*, het ideaal van de godsstaat. Met een tegenstander als paus Alexander VI Borgia staat je noodlot vast. Hij werd 46 jaar – Luther was toen 15.

De democratische gedachte vindt zijn weg naar het gewone volk en is niet langer voorbehouden aan de koopmans-aristocratie.¹

In zijn latere werk klinkt Bruni's sympathie voor deze kleine burgerij door als hij schrijft dat Florence onder het bewind van de de' Medici geen echte republiek meer is. Dat was het geval zolang iedere vrije burger zelf de wapens droeg om zijn vrijheid te verdedigen en zijn recht nog niet ingeperkt werd door de huurlingen van de rijken.

¹ Vgl. hoofdstuk IV in From Bruni to Savonarola uit J.G.A. Pococks *The Machiavellian Moment*, Princeton 1975.

Deze gedachte werd het stokpaardje van Soderini's rechterhand Machiavelli die in Florence druk doende was om volksmilities te organiseren om de democratische vrijheden te kunnen verdedigen. Tevergeefs! Niet lang daarna komen de de' Medici's weer aan de macht. Een kleine twintig jaar bezwijkt Mediceïsche bewind onder de aanstormende legers van Karel v, aangevoerd door de Bourbon en Oranje en voor een paar jaar nog eenmaal een republiek wordt uitgeroepen met een Savonarolistisch eschatologisch tintje. Daarna is het uit met de republiek in Italië. Het is de tijd van de contra-reformatie en van de grote nationale staten geleid door van God aangestelde *maiestās*.

Veel intellectuelen verplaatsen hun activiteiten. Galilei's *Discorsi* wordt uitgegeven in Leiden waarmee de fakkel van het vrije denken wordt doorgegeven aan de *Verenigde Provinciën der Nederlanden*. Vandaar maakt ze de overstap naar het vasteland van Amerika. Ze doet zich gelden in de Amerikaanse strijd voor onafhankelijkheid en vinden haar later terug in de Franse revolutie.

De geschiedenis van de republikeinse gedachte in het 15^e eeuwse Italië toont aan hoe broos vooruitgang is. Bestond er tegen het midden van die eeuw nog een *Pax Italiae*, honderd jaar later was deze verlichting gedooft en eindigden intellectuele en spirituele vrijdenkers op de brandstapel. Het vertrouwen in de kracht van het redelijke (*ragione*) werd weggedrukt door blind geloof.

Deze Nederlandse vertaling van Leonardo Bruni's *Lofrede op Florence* baseert zich op de Latijnse editie van Hans Baron die als bijlage is opgenomen in zijn werk *From Petrarch to Leonardo Bruni*.

De inleiding *Leonardo Bruni en het Florentijnse civiele humanisme* op de volgende bladzijden is een uitwerking van een onderdeel uit *Adhyāsa* dat schatplichtig is aan *The Crisis of the Early Italian Renaissance* van Hans Baron.¹

A.R.F.

¹ *Adhyāsa*; Een vergelijking tussen de fenomenologie van Edmund Husserl en oosterse denkbeelden, Delft 1988.

1 LEONARDO BRUNI EN HET FLORENTIJNSE CIVIELE HUMANISME

IN DE 14^e EEUW GAF PETRARCA'S PERSOONLIJKE HUMANISME DE TOON LAAN IN HET GEESTELIJKE KLIMAAT VAN ITALIË. Er was een ideaal ontstaan van de afgezonderde geleerde die zich vrij van alle maatschappelijke verplichtingen kon wijden aan de studie van de antieke literatuur. Het humanisme zoals dat in het voetspoor van Petrarca in de loop van de 14^e eeuw groeide hield zich weinig bezig met maatschappelijke problemen. Het politieke systeem dat hem in staat stelde zijn leven van studie voort te zetten, was in de regel favoriet. Tegen het einde van het *trecento*, de 14^e eeuw, en in het begin van het *quattrocento*, 15^e eeuw, ontstaan er in de Florentijnse republiek andere denkbeelden over de taken van de literatuurstudie. Deze worden voor het eerst naar voren gebracht door de Florentijnse humanist Leonardo Bruni. Het is geschreven in het Latijn en is getiteld *Laudatio Florentinae Urbis*, 'Lofprijzing van de stad Florence'.

Over de veranderingen in het humanistisch denken dat begint met Leonardo Bruni's *Lofrede op Florence* is een boek geschreven door Hans Baron, *The Crisis of the Early Italian Renaissance*. Dit boek werpt een licht op de ontstaansgeschiedenis van zijn *Lofrede*.

In het Florence, rond de eeuwwisseling tussen de 14^e en 15^e eeuw, was er een verbond tussen de Florentijnse kanselier Coluccio Salutati en een veelbelovende groep jonge mannen – een *brigata*, een gezelschap, zoals de 14^e eeuwse dichter Cino Rinuccini het uitdrukte – die zich fanatiek bezig hield met klassieke studies.¹ Onder deze jonge mensen bevonden zich onder andere Leonardo Bruni en Niccolò Niccoli. Ze waren in de weer voor een zuivering van van de Latijnse taal en de revi-

1 H. Baron: *The Crisis of the Early Italian Renaissance*, Princeton 1966, p. 291, voetnoot 1-B en 2.

talisering van de klassieke cultuur. Zelfs Dante en Petrarca waren niet veilig voor hun kritiek.¹

Deze jonge mensen stonden in de traditie van het 14^e eeuwse humanisme van lieden als Petrarca die vonden dat de humanist zich onafhankelijk moest opstellen tegenover politiek en maatschappij. Ze verschilden van hun 14^e eeuwse voorgangers in hun focus op de oudheid en in hun betrekkelijke onafhankelijkheid tegenover de middeleeuwse kerkelijke tradities. Klassieke literatuurwetenschap werd een zelfstandige grootheid. De betekenis ervan word niet meer gekoppeld aan het geloof. Men was fanatiek classicist.² Deze houding was typerend voor het humanisme van de vroege 15^e eeuw. Was het radicalisme een gevolg van een zich in afzondering ontwikkelende wetenschap?

De kanselier en oude humanist Coluccio Salutati stond in de traditie van het 14e eeuwse humanisme van Petrarca. Als kanselier van de Florentijnse republiek stond hij óók in de traditie van de Toscaanse stadrepublieken, de *comuni*, en het middeleeuwse christendom. Zijn voorganger Petrarca was een overtuigd én onafhankelijke christen.³ Vanuit deze twee tradities was Salutati een verdediger van tegenstrijdige ideeën. Hij bewonderde Petrarca's *De Vita Solitaria* (Over het eenzame leven), *De Otio Religioso* (De religieuze kalmte) en *Secretum* (Het geheim), én verdedigde het actieve civiele leven en wees op de burgerplicht. Tegen het einde van de 14e en aan het begin van de 15e eeuw is er in Florence dus sprake van drie denkrichtingen:

1. de traditie van het 14e eeuwse christelijk humanisme,
2. het daaruit door radicalisering ontstane classicisme,
3. de denktrant van het leven in de Toscaanse *comuni*.

In de eerste traditie vindt men een samengaan van klassieke literatuurinvloeden en devoot Christendom. In de tweede is er een vervaging van die christelijke invloed. En in de derde vindt je de middeleeuwse chris-

1 Baron, *Crisis*, blz. 61, 286, 295.

2 *Ibid.*, Hoofdstuk III, XIV en XII vanaf blz. 286.

3 *Ibid.*, Hoofdstuk V vanaf blz. 104, VI en VII.

telijke belevingswereld van de burger met zijn wantrouwen tegenover monasticisme en latinisme. Onlosmakelijk bestanddeel van deze wereld was ook de tegenstelling tussen de *Parti Guelfa*, de aanhangers van stedelijke autonomie onder geestelijke leiding van het pausdom en de partij van de Ghibellijnen die geloofden in een Europees christelijk rijk onder de wereldlijke leiding van een keizer. Florence had zich in de loop van de 13^e eeuw geschaard in het eerste kamp.

In het begin van de 15^e eeuw komen in Florence deze drie denkwijzen tot een synthese en ontstaat de ondersoort van humanisme die Baron aanduidt met de term *burgerlijk humanisme*. De belangrijkste vertegenwoordiger van deze denktrant was Leonardo Bruni de Aretijn.

De Milanese oorlog

Om het burgerlijk humanisme te begrijpen over de condities waaronder het is ontstaan.

In de Middeleeuwen waren Noord- en Midden-Italië politiek opgebouwd uit een groot aantal zelfstandige stadrepublieken. In de 13^e en 14^e eeuw wordt dit systeem van stadrepublieken in Noord-Italië – met uitzondering van Venetië en Genua – vervangen door een systeem van plaatselijke heersershuzen of signorie. In Midden-Italië – Emilia, Toscane en Umbrië – bleef het systeem van republieken voortbestaan. De meest voedzame grond voor deze republieken of *comuni* was Toscane. Hier bleef het systeem het meest duurzaam gevestigd.

Er was een groot verschil tussen het politieke karakter van de ondermeerhoofdige leiding staande republieken en de meer dictatoriaal geleide steden van Noord-Italië. De republieken leefden in een soort evenwicht steunend op de stabiliteit van de industrie en van de commercie, het vrije ondernemen. De politiek was hier sterk gericht op de privé-belangen van een groep gegoede burgers wier belang samenviel met een 'vreedzame' ontplooiing van hun handel.⁶ Onder de dictatoriale regeringen van Noord-Italië was een dergelijk evenwicht kennelijk zoek. Dit kan de volgende oorzaken hebben gehad. Bij machts-overname kan een flink deel van de gegoede burgerij zijn vertrokken – aangezien deze de hoeksteen was van het voormalige republikeinse

systeem – daarbij zijn gelden en industrieën met zich meevoerende. Het liet dan een ontwricht economisch systeem en werkeloze arbeiders achter. Uitspraken van vooraanstaande Venetianen en Florentijnen wijzen in deze richting.⁷ De plaatselijke heerser zag zich dan voor de taak gesteld om het verloren gezicht van zijn staat te herstellen. Grote openbare werken werden ondernomen. Geld was nodig voor financiering. Geld komt uit belasting, belasting uit onderdanen, onderdanen uit territorium. Het kan de bedoeling geweest zijn om door verovering van de welvaart van andere steden de verzwakte economie van de eigen staat te herstellen. In ieder geval ontpopten de heren van Noord-Italië zich als veroveraars. Als eerste vestigde het huis van de della Scala's uit Verona een territoriale staat in Noord-Italië, terwijl Toscane werd bedreigd. Na de della Scala's ziet men de Visconti's uit Milaan in opmars, Deze zien kans om in de loop van de 14e eeuw bijna de gehele Po-vlakte te onderwerpen. Ook de gebieden aan de overzijde van de Apenijnen werden bij herhaling bedreigd. Het kon dan ook niet uitblijven dat er een conflict ontstond tussen aan de ene kant het expansie-driftige Milaan en aan de andere kant de Toscaanse republieken. Onder deze was Florence de leidende mogendheid. Baron zegt:⁸

Aan het begin van de tachtiger jaren van de 14e eeuw waren Noord- en Midden-Italië uit elkaar gegroeid in politieke structuur en attitude in een mate die tot dusver ongekend was in het middeleeuwse Italië. Zonder een complexe situatie te zeer te vereenvoudigen kunnen we zeggen dat, terwijl tirannie, desintegratie en vernietiging van de republikeinse vrijheid en van lokale

6. Baron, *Crisis*, blz. 376 noot 34, 377-8, n.a.v. een zin in een politiek pamflet: 'door de Florentijnen, vreedzaam en rustig van natuur'.

7. *Ibid.*, blz 389, noot 61, concluderend uit de rede van de Venetiaanse doge Mocenigo: 'On the other hand, subjection of the Florentine Republic to the Visconti empire would not be altogether an evil. After the loss of their independence, numerous Florentine merchants, accustomed to the way of life in a republic, might emigrate to Venice and transplant Florence's woollen and silk manufacture there, just as a number of Lucchese merchants had done on a similar occasion.' Daaraan kunnen worden toegevoegd Bruni's eigen opmerkingen in de *Lofrede* onder op blz. 101

stadstaten hun hoogtepunt hadden bereikt in Lombardije, Toscane het tehuis was geworden van een provinciale coalitie van stadrepublieken die zowel voormalige Ghibellijnse als Guelfse leden omvatte. Terwijl het ‘Ghibellijnse’ Milaan op een punt was aangeland op weg naar een modern centraliserend absolutisme, waar de Heer van Milaan in de ogen van het oorlogsmoede Italië de plaats kon innemen die eens door Dante werd toebedeeld aan een vrede stichtende universele keizer, ontdeed het Guelfendom in Toscane zich van zijn middeleeuws omhulsel en kwam naar voren als een politiek programma voor stedelijke vrijheid en onafhankelijkheid van de Centraal-Italiaanse stad-republieken. In deze veranderende omgeving, toen bijna na het regelen van het conflict tussen Toscane en de kerkelijke staat de oude antithese tussen de Toscaanse metropolis en het expansieve tiran-geregeerde noorden weer de kop opstak, drukte er een grotere last van verantwoordelijk leiderschap op de Florenrijse schouders dan ooit tevoren. Omdat de pausen sinds hun terugkeer naar Rome verder verwijderd waren van de dynamische krachten in de Po-vallei waren ze nu meer geneigd om op de achtergrond te blijven en om Florence de hete kastanjes uit het vuur te laten halen. Juist op dat moment, in het jaar 1385, nam de meest sluwe van de vele grote en meedogenloze staatsmannen van de Visconti-familie – uitgerust met de meest vooruitziende blik – de stuurhelm van de Milanese staat in handen: Giangaleazzo Visconti.

Giangaleazzo vernietigde het rijk van de della Scala’s met behulp van de Carrara’s van Padua. Direct daarop veroverde hij Padua en hij was heerser over bijna geheel Noord-Italië in 1388.⁹

In 1390 kwam Florence met Giangaleazzo in een open oorlog. Die oorlog duurde twee jaar. Men vreesde in Florence dat de tiran van Lombardije koning wilde worden, Hij had Italië wijsgemaakt dat hij de voorvechter was van de vrede op hetzelfde moment dat hij Verona’s

8. Crisis, blz. 24.

en Padua's onafhankelijkheid vernietigde. 'Dit zijn de werken voor de vrede waarmee hij, naar hij beweert, gestreefd heeft naar de *Pax Italiae*.⁹

De resultaten die Florence in de oorlog behaalde waren niet indrukwekkend. Het lukte om aan Padua de zelfstandigheid terug te geven, maar dit was meer te danken aan de houding van de Paduanen zelf dan aan Florence. Er ontstond een bondgenootschap van onafhankelijke staten tegen Milaan. Dit bondgenootschap was tussen de vrije steden Florence en Bologna aan de ene kant en de onafhankelijke vorstendommen van Noordoost-Italië, het Padua van de Carrara's en het Ferrara van de d'Este's, aan de andere. Ook het Mantua van de Gonzaga's deed mee. Bondgenoten van Florence waren verder de Franse koning en de hertog van Beieren.¹¹ Er word eerder een machtsbalans nagestreefd dan dat de gedachte van de vrije republiek werd uitgedragen.¹² Florence had zelfs bij de overwinning de westelijke Po-vlakte aan Frankrijk beloofd. Dit deed Florence niet stijgen in de algemene Italiaanse publieke opinie.¹³ Na sluiting van dit zgn. Pact van Bologna volgde Giangaleazzo een andere politiek. Door gebruik te maken van politieke overredingskunst en door te steunen op sympathisanten binnen het bondgenootschap begon hij staat voor staat ertoe te brengen zich bij hem aan te sluiten. Zo breidde hij zonder openlijk geweld zijn macht uit. In 1392 had hij de hand in een staatsgreep te Pisa. Hiermee sneed hij Florence af van de zee. Dit leidde tot een belangrijke verzwakking van de Florentijnse positie. Vervolgens zocht hij invloed te winnen in Umbrië en in de Romagna.¹⁴ In 1397 en '98 was er weer een open oorlog, de zgn. Mantuaanse oorlog.¹⁵ In deze oorlog slaagde Florence erin de bestaande demarcatielijn te verdedigen. Niettemin werd de positie van Visconti steeds invloedrijker. Dit kwam ook omdat Venetië zich aan de strijd onttrok.¹⁶ Alleen in 1398, toen het bondgenootschap ern-

9. Crisis, blz. 25.

10. Ibid., blz. 28, noot 19.

11. Ibid., blz. 29-30.

12. Ibid., blz. 29.

13. Ibid., blz. 30.

stig dreigde te verzwakken, nam Venetië even deel aan de strijd. Maar in de vredesonderhandelingen wist Venetië Florence weer in een slechtere positie te manoeuvreren dan voorheen. Venetië keerde slechts de richting van de Milanese expansie. De kleine staten in het noordoosten sloten vredesverdragen met de veroveraar, maar ten zuiden van de Apenijnen kreeg Visconti de vrije hand, althans waar het geen Florentijns gebied betrof. Dus accepteerde Pisa in 1399 het heerserschap van de Milanese vorst, terwijl Frankrijk geen heil meer zag in een oorlog op slechts twee fronten. Siena, Lucca en Perugia kwamen onder Milanese invloed. In 1400 werd ook in deze plaatsen Giangaleazzo als heer erkend.¹⁷ Toen waren alle Centraal-Italiaanse plaatsen in het binnenland in handen van Visconti, zoals: Cortona, Chiusi, Spoleto, Assisi en ook het kustgebied in het zuidwesten van Toscane met plaatsen als Mossa en Grosseto. Alleen de gebieden van Florence en Bologna waren overgebleven.¹⁸ Er werd een beroep gedaan op Venetië. De onderhandelaars moesten de Venetianen aan hun verstand brengen dat alleen solidariteit tussen de weinige resterende republieken het schiereiland van universele tirannie kon redden.¹⁹

Ons schijnt het dat allen in Italië die in vrijheid willen leven zich moeten verenigen en zich moeten betrokken voelen in, en zorg dragen voor hun wederzijds behoud... Want het is een vergissing om te geloven dat als een van ons er niet in zou slagen te overleven de andere in staat zou zijn om zijn bezittingen te verdedigen.²⁰

Maar Venetië sloot met Milaan de vrede van Venetië, en Florence en Bologna stonden alleen. In 1401 ging Florence over tot een wanhoopsdaad – althans voor een Guelfse stad –, ze zocht steun bij Rupert, kandidaat voor de keizerlijke troon. Deze trok met een leger van Duitse

14. Ibid., blz. 33-34.

15. Ibid., 31.

16. Ibid., blz. 32-33.

17. Ibid., blz. 33-34.

18. Ibid.

19. Ibid., blz 35, noot 25 '... la nostra difesa è la loro medesima.'

ridders, gefinancierd door Florentijns geld, Italië binnen. Florence stond schuldig voor Italiaanse ogen en Giangaleazzo, die met een Italiaans leger een Duits leger versloeg, was de held van de dag. De Milanese propaganda sprak van een nationale triomf. Zelfs in de oorlog van ideeën delfde Florence het onderspit.²¹

Vanaf het begin werd de voortdurende expansie van het Milanese rijk gerechtvaardigd door Italië's behoefte aan nationale kracht en vrede en die kon alleen volgen op een eenmaking voortvloeiend uit de macht van een heerser. Als van de oude stadstaten van Noord-Italië de een na de ander zich overgaf aan de heerschappij van de Visconti's, zelfs al voor het verschijnen van de Milanese troepen dit onvermijdelijk maakte, dan was de oorzaak daarvan niet altijd louter opportunisme. In elke Italiaanse provincie-stad was er een pro-Viscontigroep geweest, geïnspireerd door Visconti's propaganda en door zijn geld... We horen bijna geen protesten in de naam van de vrijheid tegen de triomf van de tirannie in de stormachtige jaren van Giangaleazzo's opmars, behalve in Florence. Vanuit alle bezette steden was er een gestadige aanwas van het Milanese kamp van schrijvers en humanisten die bereid waren om de Visconti-overwinningen te vieren als de lang verbeide en gehoopte ondergang van particularisme en onophoudelijke strijd.²²

Al tegen het einde van de tachtiger jaren kwam Antonio Loschi van het veroverde Vicenza met de wens dat de Milanese generaals de ontbonden delen van Italië bij elkaar mochten brengen en dat de Milanese heer van Italië in vrede mocht regeren. Van Padua kwam Francesco di Vanozzo die een bundel sonnetten volschreef waarin de steden van Italië worden voorgesteld – daaronder Padua, Venetië, Bologna en Florence – als dromend van een Italiaans koninkrijk met Rome als hoofdstad. Giangaleazzo wordt erin begroet als de Messias van Italië. In 1401 of 1402 kwam Saviozzo van Siena met sonnetten die hertog Giangaleazzo.

20. Crisis, blz. 35.

21. Ibid. blz. 35-6.

22. Ibid. blz. 36-7.

leazzo vergelijken met Caesar die op het punt staat de Rubicon over te trekken, en hij bad voor het succes van de onderneming ‘in naam van elke ware Italiaan’, terwijl hij depreciërend sprak over het ‘verachtenswaardige zaad, vijand van rust en vrede, dat men vrijheid noemt.’²³

De propaganda trok samen op met de gewapende macht, en voor de aanval van beide gezamenlijk bezweek uiteindelijk in 1402 Bologna. Ook hier betrof het een staatsgreep van de Visconti-gezinden die zonder veel bloedvergieten verliep. De passen over de Apenijnen waren nu in handen van Milaan, en Florence had alleen de muren van de stad nog ter verdediging. Toch volgde er geen aanval. Dit kwam misschien omdat belegering niet de methode van de Visconti was. Misschien heeft hij gewacht op een staatsgreep in Florence van binnenuit.²⁴

Maar een onvoorziene omstandigheid was de pest. Op 3 September 1402 stierf Giangaleazzo aan de plaag. Dit betekende ook het einde van het Milanese rijk. Alle oude vijanden van Milaan herstelden zich in hun oorspronkelijke staat. Voor de komende 15 à 20 jaar was Milaan weer beperkt tot de eigen provincie.²⁵

Veel Florentijnen schreven de ondergang van het Milanese rijk toe aan hun eigen heroïsche en eenzame strijd. Florence was de vijand van de tirannie. Vrijheid en Florence werden bijna synoniemen. Als enige stad had Florence de tirannie van binnenuit en van buitenaf kunnen weerstaan. In het midden van de 14e eeuw had ze zich van de eigen tiran – in de persoon van de hertog van Athene – ontdaan, en nu, rond 1400, had ze als enige weerstand kunnen bieden aan de Milanese lawine. ‘Gedurende de vroege renaissance werden het Florentijnse karakter en denken gevormd door de herinnering aan deze twee historische episodes.’²⁶

De crisis waarin de oorlog met Milaan Florence had gebracht, ver-

23. Crisis, blz. 36-37, noot 31, & blz. 55; naar A. Medin: *I Visconti nella poesia contemporanea*, in *Archivio storico Lombardo* xviii (1891) m blz. 733-795; A d’Ancona: *Il concetto dell’ unità politica nei poeti Italiani*, in *Studi di critica e storia letteraria*, 2e ed. 1912, blz. 39-45; N. Sapegno: *Il Trecento*, Milaan, 1934, hoofdstuk viii, blz. 462-473.

24. *Ibid.*, blz. 38-9.

25. *Ibid.*, blz. 40-1.

sterkte uiteindelijk het burgerlijk bewustzijn. Men ontdekte de waarde van de burgerlijke vrijheid. Dit bewustzijn was niet iets waarin de hele bevolking deelde. Werklui of boeren in de streek zal het weinig hebben uitgemaakt of ze door de kat of door de hond gebeten werden. Het was bij de kooplui en staatslieden dat dit bewustzijn groeide. Waar overal werd toegegeven aan de omstandigheden, hield de Florentijnse regering voet bij stuk. Nadat de Florentijnse troepen bij Bologna waren verslagen, sprak Filippo Corsini in de stadsraad: 'In tegenspoed wordt de *virtù* (deugd) op de proef gesteld. Daarom moeten we moed en sterkte tonen, hoewel de gebeurtenissen in Bologna zich tegen ons hebben gekeerd.' En Maso degli Albizzi zei: 'Ook al zijn onze troepen, die we in Bologna hadden, vernietigd, we moeten toch moedig doorgaan.' Alle andere opmerkingen in deze vergadering gingen in dezelfde richting. Iemand zei: 'We zijn lang genoeg in oorlog geweest met de heren van Milaan en er zal geen vrede zijn voordat één zijde is vernietigd. Daarom moeten we dapper reageren zonder te wanhopen.'²⁷ Deze nadruk op de *virtù*, de deugd van moed en kracht, is niet langer koopmansgeest. Hier liggen de eerste kiemen van een nieuwe ideologie.

De klassieke inspiratie

Tot de vroegste getuigenissen van het prille *quattrocento* behoort de eerste dialoog opgedragen aan Pier Paolo Vergerio uit Istrië van Leonardo Bruni.²⁸ Het betreft een jeugdwerk van de schrijver, zijn eerste literaire uiting. In deze dialoog wordt een discussie gevoerd in het huis van Salutati waaraan deelnemen Roberto de Rossi, Niccolò Niccoli, Salutati en Bruni zelf. Twee visies botsen op elkaar, die van Salutati en die van Niccoli. Salutati is de verdediger van een conservatief humanisme, Niccoli de vertegenwoordiger van een radicaal classicisme. De dialoog is belangwekkend vanwege de tekening van de houding van Niccoli. Van wat bekend is uit andere bronnen is

26. Crisis, blz. 41-2.

27. Ibid., blz. 43, noot 46.

28. Leonardo Aretini ad Petrum Paulum Istrum Dialogus, ed. Th. Klette, opgenomen

Niccoli naar het leven getekend. ‘Niccolò Niccoli,’ zegt Baron, ‘kondigt het programma aan dat de aanzet gaf tot de opkomst van de nieuwe kritische filologische geest in het *quattrocento*.’ Niccoli’s kritiek is gericht tegen de scholastiek. ‘Hoe kon de scholastiek erin slagen een geldige filosofie te scheppen, gebaseerd op de autoriteit van de antieken, m.n. Aristoteles, als hun werken onvolkomen werden gekend en tot in het absurde verminkt werden door barbaarse vertalingen?’ ‘De oude bronnen moeten opnieuw helder stromen en alle inspanning moet gericht zijn op de taak van de herontdekking van de klassieke talen en van de oorspronkelijke lezing van de antieke werken.’²⁹ Niccoli uit zich in spottende bewoordingen over alles wat niet antiek is. Hij voelt dat door de ontoegankelijkheid van de klassieken de bron van de ware cultuur is afgesneden. Als Salutati daar in de dialoog tegen inbrengt dat de moderne tijd toch in ieder geval een Dante, Petrarca en Bocaccio had voortgebracht, keert de aanval van Niccoli zich tegen deze drie, terwijl deze drie de trots uitmaakten van Florence.

De houding van Niccoli was niet uniek in het begin van het *quattrocento*. Ook van de Roomse curie kwamen geluiden die getuigden van een diepe bewondering voor de oudheid. Deze bewondering kon zover gaan dat men soms begon neer te zien op de eigen christelijke traditie, in elk geval in cultureel opzicht. Deze houding kon belangrijke gevolgen hebben voor de relaties van de humanist met het openbare leven. Ten eerste kon de humanist komen tot een relativering van de christelijke religie. Men begint de religie van de antieken te herwaarderen en men gaat wijzen op de monotheïstische trekken in de beste vertegenwoordigers van de antieke dichtkunst en filosofie, terwijl men tevens de polytheïstische trekken in het Christendom in de vorm van de heiligenverering onderkent. Men begint te vervreemden en afstand

in diens *Beitrage zur Geschichte und Literatur der Italiänischen Gelehrtenrenaissance*, dl. ii, Greifswald 1889, blz. 39-99, heruitgave, E Garin, *Prosatori latini del quattrocento*, dl 13 van *La letteratura Italiana, storie e testi*, Milaan 1952, blz. 39-99.

29. Crisis, blz. 48.

te nemen van de traditie waarin men staat. Te noemen is in dit verband de naam van Francesco da Fiano. Ten tweede – en dit geldt met name voor de groep Florentijnse humanisten waarvan Niccoli en de jonge Poggio de vertegenwoordigers zijn – kan er een vervreemding plaatsvinden van het maatschappelijk leven. Men geeft niet meer om het politieke systeem – in ieder geval niet om het burgerlijke – en men geeft ook niet meer om de burgerplichten zoals die van het gezin en de verdediging van het vaderland. Volgens sommige bronnen³⁰ beginnen jonge humanisten een arrogant en volgens toenmalige begrippen asociaal gedrag te vertonen. De wetenschappelijke bestudering van antieke literatuur en waarden was hier een levensvervulling.

Burgerlijk denken

In 1397, vlak na het uitbreken van de Mantuaanse oorlog, schreef de Milanese humanist Antonio Loschi een invectief tegen Florence. Van Florentijnse zijde kwamen hierop twee reacties. De kanselier Coluccio Salutati en de burger Cino Rinuccini schreven een tegen-schotschrift. Het oudste, althans eerst voltooid, zou volgens Baron de *Risponsiva* van Cino Rinuccini wezen. Het zou geschreven zijn vlak na het openbaar worden van het geschrift van Loschi. Het geschrift van Rinuccini is belangwekkend omdat het de oudst bekende uitdrukking is van een nieuwe burgerlijke Florentijnse ideologie. Voor het eerst wordt Florence voorgesteld als de verdedigster van de Italiaanse vrijheid. Rinuccini stelt de vrijheid van de republiek en de slavernij van de tirannie tegenover elkaar. Hierbij wordt een republikeins geïnterpreteerde geschiedenis van het Romeinse rijk als illustratiemateriaal gebruikt. Cino redeneert: om de betekenis van de monarchistische overheersing op juiste waarde te schatten – die zo hogelijk geprezen wordt door de propagandisten van de Visconti's – moet men er acht op slaan 'hoe Rome maar weinig groeide onder de koningen, in een korte tijd de wereldheerschappij verwierf onder de senaat, en ten

30. Domenico da Prato's invectief tegen Niccoli, en Bruni's en Rinuccini's invectieven tegen de bespotters van Dante. Zie *Crisis*, hoofdstukken XIII en XIV.

slotte weer tot niets gereduceerd werd onder de keizers'.³¹ Er is ook kritiek op Caesar, Augustus en op het universele keizerrijk. Caesar, gedreven door een ambitie voor een macht, groter dan ooit enige Romein bezeten had, doorbrak de orde van alle goddelijke en menselijke dingen en veroorzaakte uiteindelijk dat Rome haar leidinggevende positie verloor, want één regeerder in de menselijke aangelegenheden (*uno nelle cose humane*) kan niet volmaakt zijn.³²

Zelfs al was Augustus een bekwaam leider, er zou een Nero op volgen. Als Rome haar senatorische constitutie behouden had dan zou ze tot op de huidige dag hebben geleefd in de glorie die ze onder de republiek had gewonnen. 'Je moet begrijpen, jij slaaf,' roept Cino uit tegen de Milanese propagandisten, 'hoe groot de vruchten van een gelukkige vrijheid kunnen zijn, van een vrijheid waarvoor Cato de jongere niet aarzelde om te sterven, die uitgelezen geest die Lucanus terecht op één lijn met de goden plaatste door te zeggen: 'de overwinning was welgevallig aan de goden, maar de overwonnen zaak was welgevallig aan Cato'.³³

Cino meent dat de geschiedenis de Florentijnse republiek al sinds lange tijd voorbereid had op het leiderschap in de zaak van de vrijheid en onafhankelijkheid. Al in de eerste helft van het *trecento*, toen Toscane werd binnengevallen door de Veronese troepen van de tiran Mastino della Scala, hadden de Florentijnen de vrijheid in Italië gered. Mastino begreep al, volgens Cino, dat als hij door Florence te onderwerpen 'het hoofd van de vrijheid had afgehakt, hij de rest als een dood lichaam zou hebben gevonden en heel Italië gemakkelijk zou zijn onderworpen.' Later, toen Florence zelf een elf maanden lange tirannie kende onder de hertog van Athene, toonden de Florentijnen door deze hertog te verdrijven dat zij voor eens en voor altijd geleerd hadden hoe zij hun vrijheid moesten liefhebben en verdedigen. 'In het weerstaan van de vroege Visconti's – Giovanni in Petrarca's tijd en later Bernabò – han-

31. Crisis, blz. 76, noot 62. 'Hai mai letto come Roma sotto i Re poco crebbe, sotto il senato in poco tempo acquistò lo imperio del mondo, sotto gl' imperadori quasi al nulla è ritornata?' (Rinuccini, *Risponsiva*, blz. 220)

32. Ibid., blz. 76, noot 63.

33. Ibid.

delden ze in overeenstemming met deze les, en zo zouden ze ook nu handelen in de gevaren die in het vooruitzicht waren.³⁴

Zoals ook al Filippo Villani had gedaan in zijn werk *Over de Oorsprong van Florence en haar bekende Burgers*, voegt Rinuccini aan zijn invectief een lijst van biografieën van illustere Florentijnen toe. Nieuw is echter dat Rinuccini ook bekende personen uit het economisch leven in zijn lijst opneemt, ‘want niet alleen de wapenen maar ook de handel maakt de *comune* groot.’ Deze waardering voor de handel zal men in heel de latere Florentijnse renaissance terugvinden, zoals b.v. in Christoforo Landino’s commentaar op de *Divina Commedia*.³⁵

Dit beeld van Florence is het argument tegen de opheffing van de onafhankelijkheid van de stadstaat, want behalve de stad Florence had geen andere onder de steden van Italië, zelfs onder die van de hele wereld, in korte tijd zoveel voortreffelijke mensen op alle gebieden van literatuur, kunst en burgerlijk leven voortgebracht.³⁶

Uit dit geschrift van Rinuccini blijkt dat de aanzet tot de vernieuwing van het denken in het Florence van het quattrocento uitging van de atmosfeer van het communale leven. Het werk van Rinuccini heeft ook geholpen om het Guelfendom in Florence om te vormen van een pauselijke partij in een partij die stedelijke autonomie nastreeft.

Het burgerlijk denken en het radicale classicisme verdroegen elkaar niet goed. Vooral de onredelijke aanvallen op Dante, Petrarca en Boccaccio vielen in slechte aarde. Men kan niet zomaar een nationale trots aanvallen. Cino Rinuccini schreef een invectief tegen de classicisten, dat waarschijnlijk uit dezelfde tijd stamt als dialoog 1 aan Vergerio van Bruni. Wat Cino in deze classicisten aanvalt zijn uitspraken zoals Niccoli die maakte in deze dialoog van Bruni.

Ze maken de boeken van Petrarca, de belauwerde dichter, belachelijk door te zeggen dat zijn werk over illustere mannen een potpourri is die kan doorgaan voor een tekst voor vastenpreken.

34. Crisis, blz. 94-5, noot 3.

35. Ibid., blz. 95.

36. Ibid., blz. 96.

Ze zeggen niet hoe universeel hij was als dichter in het Latijn als wel in het Volgare (volkstaal) ... Ze zeggen dat de beroemde Dante Alighieri, meest glorieus van alle dichters, een dichter was voor schoenlappers; ze zeggen niet dat de taal van zijn poëzie als een arend zweeft boven al het andere ... Dante, de illustere dichter, verkoos het de daden van de mensen in het Volgare uit te beelden om van groter nut voor zijn medeburgers te kunnen wezen dan hij had kunnen zijn zo hij in het Latijn zou hebben geschreven. En deze lasteraars zouden niet in openlijk gelach moeten uitbarsten omdat ... Dante met bewonderenswaardige korthed en gratie twee of drie vergelijkingen in het Volgare in een ritme stopt zoals Vergilius ze niet voortbrengt in twintig hexameters ... Daarom houd ik het ervoor dat de poëzie in het Volgare een moeilijker zaak is en meer uitnemendheid vergt dan de poëzie in het Latijn³⁷

Cino vindt ook dat de classicisten teveel tijd verspillen aan triviale zaken, o.a. op het gebied van de geschiedvorsing. Het is ze ook kwalijk te nemen dat ze hun kennis niet tot nut van de *comune* aanwenden. Hij verwijt hun voorts een gebrek aan geëngagedheid met het christelijk leven. Dit proef ik in het volgende: 'Ze zeggen dat Plato een groter filosoof is dan Aristoteles en halen Augustinus aan die Aristoteles de eerste onder de filosofen noemt, Plato altijd uitgezonderd. Ze zeggen niet waarom dit door Augustinus toegegeven wordt: omdat Plato in zijn opvatting van de ziel meer in overeenstemming is met het katholiek geloof.' Minder bedekt: 'Ze zeggen dat Varro vele boeken schreef over de verering van de heidense goden in een zeer elegante stijl en ze prijzen hem zeer buitensporig, terwijl ze hem in het geheim prefereren boven de leermeesters van ons geloof. Ze durven zelfs te zeggen dat gene goden meer waar waren dan de onze en de wonderen van onze heiligen herinneren ze zich niet.'³⁸

Men moet niet vergeten dat het hier een invectief betreft, een genre

37. Crisis, blz. 287.

38. Ibid., blz. 288-9, 294, noot 7.

waarin overdrijving en karikaturisering regel geacht mag worden. De opmerking over Plato, Augustinus en Aristoteles is ontleend aan Petrarca's *De Ignorantia* (Over de Onwetendheid)³⁹, tenzij ze – wat mij minder waarschijnlijk lijkt – is ontleend aan Augustinus zelf. Ook in de *De Ignorantia* beschuldigt Petrarca zijn tegenstanders van onchristelijkheid. Misschien voelde Cino zich in een zelfde situatie als Petrarca en scheen hem een gebrek aan christelijk geloof de enige verklaring voor bepaalde uitspraken van de classicisten van het eerste uur. Rinuccini's ernstigste bezwaar lijkt te zijn dat de classicisten zich niets aan het communale leven gelegen laten liggen. Ze vervullen hun burgerplichten niet naar behoren:

Van huishouden en familie hebben ze geen hoge dunk, maar met verachting van het heilig huwelijk leven ze een wanordelijk en onge-regeld leven en ze geven niet om de waardigheid van een vader en om de zegen van kinderen. Ze zijn zodanig dat ze het oordeel verdienen van de Romeinse censors Camillus en Postumius die opdracht gaven om de vermogens van twee mensen die kuis (ongetrouwd) geleefd hadden te conſqueren voor de gemeenschap, terwijl ze hen bedreigden met een dubbele straf voor het geval dat ze zich zouden durven te beklagen over zo'n rechtvaardige wijze van besturen.

Wat betreft politiek, ze weten niet welke regering beter is, de monarchie of de republiek, de regering van velen of van weinig uitgelezen mannen. Ze mijden zwaar werk zelfs wanneer dit ten behoeve is van het algemeen welzijn, terwijl ze stellen dat hij die de gemeenschap dient niemand dient. Ook advisereren ze de republiek niet in de mantel van raadgever en ze verdedigen haar niet met het wapen in de hand. Ze herinneren zich niet, dat hoe algemener (meer gemeenschappelijk) een goed is des te goddelijker het wordt.⁴⁰

Deze laatste kritiek van Cino lijkt zeker in overeenstemming met de

39. Opgenomen in *The Renaissance Philosophy of Man*, ed. Ernst Cassirer e.a., daar blz. 101, 111.

40. Crisis, blz. 315-6.

werkelijke situatie. Mensen als Niccoli, Roberto de Rossi en Carbinelli waren mensen die het ideaal aanhingen van de eenzellige wijze. Hierin waren ze echter niet anders dan de door Cino, althans vanuit zijn eigen standpunt, ten onrechte bewonderde Petrarca. Het was de wijze van leven van de humanist van de 14e eeuw. Ook Filippo Villani, de geschiedschrijver, had al een dergelijk leven bepleit en Salutati had zo'n soort leven bewonderd, hoewel hij het niet zelf leefde. Voor wat betreft de zwevende politieke houding kan wederom Niccoli als voorbeeld dienen. Deze was beslist geen vijand van de monarchie. Cino's kritiek zou wat dit betreft zelfs van toepassing kunnen zijn op Salutati.

Aan het begin van de 15e eeuw stonden in Florence dus twee leef- en denkwerelden tegenover elkaar: een patriottisch burgerlijk denken en leven en een classicistisch kosmopolitisme. Beide trekken zijn te vinden in de Florentijnse kanselier en humanist Coluccio Salutati. Bij Salutati betreft het echter niet een tegenstelling tussen een fanatiek classicisme en een burgerlijke leefwijze. Salutati's humanisme is het meer gematigde christelijke humanisme zoals dat bekend is van Petrarca. Hierin zou Salutati wellicht vrede gevonden hebben als hij niet tevens kanselier was geweest van de Florentijnse republiek. Als wetenschapper diende hij het Petrarcaans humanisme, als ambtenaar diende hij het burgerdom van de *comune*. Zo komt het dat Salutati in zijn correspondentie dikwijls een andere visie vertegenwoordigde dan in zijn langere werken. Hij komt in zijn brieven naar voren als sterk geëngageerd met de Florentijnse zaak, maar in zijn langere en meer theoretische werken leert hij onthechting daarvan.

Salutati, kanselier en humanist

Ook Salutati, de kanselier en humanist, antwoordde Loschi.⁴¹ Maar in zijn tegeninfectief besteedt Salutati niet die aandacht aan de rol van de burgerlijke vrijheid als Rinuccini in zijn *Risponsiva*. Salutati

41. Epistolario di Coluccio Salutati, *Fonte per la storia Italiana*, Rome, 1891-1905, ed. F. Novati.

bouwt zijn betoog op rond het traditionele begrip van het Guelfendom met een nadruk op de Italiaanse missie van het koninklijk huis van Frankrijk.⁴² De idee van de Franse missie in Italië stamde uit de tijd dat de paus in samenwerking met Charles van Anjou, een telg uit een zijtak van de Franse koninklijke familie, de laatste Hohenstaufen versloeg in Zuid-Italië. Gezien de politieke situatie in 1397, zou men de inhoud van Salutati's investief – dat uit hetzelfde jaar stamt – realistischer kunnen noemen dan dat van Cino, want het stond in het teken van het verbond tussen Florence en Bologna enerzijds en de kleinere Noord-Italiaanse vorstendommen en Frankrijk anderzijds. Burgerlijke vrijheid was niet het doel dat deze partijen verbond, het ging om het traditionele Guelfendom. Maar in het kiezen van dit realistische uitgangspunt maakte Salutati gebruik van minder realistische argumenten. Zo geeft hij b.v. een lofprijzing van het oude Gallië en verhaalt hij van de wederopbouw van Florence onder Karel de Grote nadat ze verwoest was door Attila de Hun. Vooral dit laatste berustte op een volksgeloof zonder enige redelijke basis. Salutati bemoeide zich om een weerlegging van Loschi's aanvallen zonder daarbij een beroep te doen op het eigen Florentijnse politieke karakter zoals Cino dat had gedaan. Zelfs toen Salutati een geheel nieuw argument introduceerde – overigens pas bij de voltooiing van het investief jaren later in 1403 – nl. dat van de stichting van Florence door de veteranen van Sulla – legde hij niet het verband tussen de stichting van Florence en de Romeinse republiek, wat Bruni later zou doen.⁴³ Bovendien zou blijken dat Salutati's realisme een kort leven beschoren was. In 1398 vielen Frankrijk en de kleine Noord-Italiaanse vorstendommen af van het verbond met Bologna en Florence. Toen kwam inderdaad het patroon van de tegenstelling van vrijheid en tirannie naar voren zoals Rinuccini dat meer profetisch dan Salutati had geschetst.

Het gebrek aan kracht in zijn werk is waarschijnlijk te wijten aan de

42. Crisis, blz. 96.

43. Ibid., blz. 100. Sulla was één van de latere consuls van de Romeinse res publica.

tegenstellingen in Salutati zelf. In de persoon van Salutati stonden de idealen van het actieve en het contemplatieve leven tegenover elkaar. Het eerste ideaal kwam voort uit de middeleeuwse monastieke traditie. Het was geprofaniseerd onder invloed van de klassieke studie en het contact met het Stoïcisme. Het tweede ideaal kwam voort uit de burgerlijke middeleeuwse traditie en was open om beïnvloed te worden door de politieke overtuiging van de oude Grieken en Romeinen. Salutati heeft gehinkt op beide gedachten en hij is zowel spreekbuis van het ene als van het andere ideaal geweest. In zijn jonge jaren had hij een verhandeling willen schrijven genaamd *De Vita Associabili et Operative* (Over het gemeenschapsleven en het werkzame bestaan). Hij was het werk begonnen in 1372. Te oordelen naar de titel zou het de tegenhanger moeten wezen van Petrarca's *De Vita Solitaria* (Over het eenzame leven) en het zou geschreven moeten zijn vanuit het gezichtspunt van de burger. Het werk zou misschien de plaats in de geschiedenis van het burgerlijk humanisme hebben kunnen innemen die nu wordt ingenomen door Matteo Palmieri's *Della Vita Civile* (Over het civiele leven) van twee generaties later. Maar Salutati gaf er de brui aan en schreef in plaats daarvan *De Saeculo et Religione* (Over het wereldse en de religie), geheel in de ascetische geest. Filippo Villani noemde dit werk nuttig voor het verkrijgen van een afkeer van het drukke leven en vergeleek het met Platos 'Over de Onsterfelijkheid van de Zielen', een werk dat ertoe zou hebben geleid dat vele lezers zich het leven benamen.⁴⁴ Maar bij dit alles leefde Salutati het leven van een burger. Hij had een gezin en diende de *comune* met zijn pen. In zijn brieven verdedigde hij dit soort leven, al was zijn verdediging niet systematisch. Salutati trouwde jong en beschouwde zijn huwelijk aanvankelijk als een verraad aan het eenzame leven, maar achteraf beviel het kennelijk toch wel, want in de vroege negentiger jaren beval hij het huwelijk aan voor literatuurwetenschappers tegen het advies van zijn leermeester Petrarca in. Ook waarschuwde hij ervoor om het actieve leven niet te vlug op te geven ten gunste van een vals idee van kloostervrede,

44. Plato's *Phaedo*.

45. Crisis. blz. 100-11.

als zou dat een uitweg zijn uit de ellende van de wereld. Veel mensen hadden een grotere steun gevonden in het zoeken van een waardig leven in de *negociosa et associabilis vita* (werkzame gemeenschapsleven).⁴⁵ Zich oprecht wijden aan eerlijke activiteiten kan heilig zijn, heiliger dan luiheid in eenzaamheid. Want heiligheid in een landelijk leven is alleen nuttig voor zichzelf, zoals Hieronymus zegt, maar heiligheid in een druk leven verheft het bestaan van velen. Met het voortschrijden van de jaren komen dergelijke uitlatingen in Salutati's brieven steeds vaker voor. In 1401 schreef hij aan Giovanni di San Miniato, een monnik van een contemplatieve orde, in de volgende zin, zoals door Baron weergegeven:

Terwijl jij alleen jezelf en je medebroeders dient, probeer ik al mijn medeburgers te dienen. Terugtrekken uit de wereld kan veiliger zijn omdat de menselijke geest buiten in de wereld zich gemakkelijker van God verwijderd voelt. Maar God is vlak bij de mens, ook midden in wereldlijke activiteiten en studies. Zoals wij voordelen ontlenen aan het werk van voorbije generaties, voelen wij ook de aandrang om voor anderen tot nut te zijn. Het werk van mensen die studeren moet zijn als dat van boeren die bomen planten die bedoeld zijn voor hun kleinkinderen.⁴⁶

Salutati onderstreepte, zoals trouwens ook Augustinus en Petrarca hadden gedaan, de superioriteit van de wil boven het intellect. Hierin werd hij door de burgerlijke traditie gevolgd.⁴⁷

In de renaissance ontwikkelde het humanisme zich in een dialoog met Cicero. Petrarca, een bewonderaar van Cicero, had diens brieven aan Atticus ontdekt in de kathedraal van Verona en had daarop geschokt gereageerd. Salutati kwam in 1392 in dezelfde situatie te staan als Petrarca in 1345. Hij ontdekte de nog onthullender *Epistolae Familiares*. Salutati's reactie was tegengesteld aan die van Petrarca. Hij waardeerde

46. Crisis, blz. 111.

47. Ibid, blz. 112.

48. Ibid., blz. 124.

juist die trekken in Cicero die voor Petrarca aan een filosoof onwaardig hadden toegeschenen. Hij waardeerde de betrokkenheid bij de zaak van de republiek, al had hij wel oog voor de zwakheden in Cicero's karakter: zijn wanhoop in tegenslag, zijn lafheid in gevaar, zijn ijdelheid en zijn onbekommerdheid om de toekomst als alles goed ging.⁴⁸ Maar voor Salutati bleef het positieve resultaat van de studie van deze nieuwe brieven het nieuwe inzicht in de laatste grote strijd van de Romeinse republiek die het decor vormde voor het leven van Cicero de politicus. Dit positieve resultaat was de 'constatering van de grond van de burgeroorlogen', van 'de oorzaken die de metropool van de wereld wierpen uit de volksvrijheid in de slavernij van de monarchie'⁴⁹ Salutati meende dat Cicero juist gehandeld had. Het was de plicht van ieder burger en fatsoenlijk mens om op te staan voor de verdediging van zijn gemeenschap tegen subversie en tirannie. Cicero had als filosoof gehandeld en als Romein, zoals Brutus en Cato. Deze mensen meenden dat het een Romeins burger niet geoorloofd was om zich in eenzaamheid terug te trekken.⁵⁰

Maar Salutati durfde de consequentie van zijn eerste enthousiasme niet aan. Als de *vir bonus* (de rechtschapen man) zijn gemeenschap moet verdedigen, wat dan met de eenzaamheid van de wijze? Als Brutus en Cassius hun burgerplicht vervulden, wat dan met hun veroordeling door Dante? Als de Romeinse ambitie als een psychologisch feit werd geaccepteerd, wat dan met Augustinus' reserves ten aanzien daarvan? Salutati heeft deze problemen onder ogen gezien en is ervan teruggeschrokken.⁵¹ Zijn leerling Pier Paolo Vergerio echter waagde het om als Cicero vanuit de Hades een brief te richten aan Petrarca. Vergerio zegt: 'Nooit gedurende de tijd van Cicero's deelname aan de burgeroorlog was de Romeinse vrijheid zo laag gevallen dat ze niet hersteld had kunnen worden door wijsheid en door geweld.' Baron noemt dit een eerste echt historisch begrip van de geest van de Romeinse republiek en haar laatste verdedigers. Op Petrarca's verwijten antwoordt Verge-

49. Crisis, blz. 111.

50. Ibid., blz. 125.

51. Ibid., blz. 125-6.

rio – misschien in Cicero's eigen geest – dat Cicero wel een actief leven moest lijden in dienst van de Romeinse gemeenschap, omdat zijn filosofie altijd gericht was geweest niet op een Stoïcijnse vrede van geest, maar op een soort wijsheid die thuis is in de steden en zich afwendt van de eenzaamheid. In veel van zijn werken had Cicero het leven van een man 'die zich bemoeit met het werk van de staat en die de schou- ders zet onder een arbeid die men moet delen in het belang van het heil van allen (*salus omnium*)' geprezen.⁵² Het uiteindelijke oordeel kan niet afhangen van het feit of Caesar nu wel of niet grootmoedigheid, ver- gevingsgezindheid en mildheid jegens zijn vijanden toonde. Caesars misdaad was dat hij een tijdperk in het leven riep waarin genade über- haupt nodig was, terwijl de wetten en de senaat de staat zouden heb- ben moeten regeren... 'want zoals de naam van de wreedheid gehaat is in een vrije gemeenschap, zo ook de naam van de mildheid, omdat we moeilijk een man vol mildheid kunnen noemen als hij niet ook onge- straft wreed zou kunnen zijn.' Het gevecht was tegen Caesars positie als monarch, niet tegen zijn persoon. En evenzo was dat het geval met Augustus, toen 'hij die een eerste burger had kunnen zijn 'de vrijheid vernietigde om een tiran te worden.'⁵³

Vergerio woonde echter in Padua, en in Padua waren ideeën zoals in zijn brief werden uitgedrukt gedoemd om uit te sterven. Vergerio kwam later op zijn ideeën terug. En ook Salutati, die na 1392 een tijd lang gesproken had van 'Caesars misdadige aanval op de republiek' en die de keizers 'tirannen' had genoemd, kwam terug op zijn stap- pen. Toen Salutati zag dat zijn sympathie met het civiele leven van de oudheid nieuwe normen vroeg en een nieuwe interpretatie van de Romeinse geschiedenis, haakte hij af, op dezelfde manier als hij het had opgegeven om de *De Vita Associabili et Operativa* te schrijven om zich in plaats daarvan te zetten aan de *De Saeculo et Religione*, Hij kwam zelfs tot een ondubbelzinnige herroeping van zijn vroegere waardering.

52. Crisis, blz. 128.

53. Ibid., blz. 128, noot 15, 16, blz 129, noot 17, 18: uit Vergerio's *Epistolario*, dl. iii, ed. Smith, blz. 441-4.

Salutati was sterk verankerd in zekere pre-humanistische vormen van denken, met name bepaalde aspecten van de filosofie van Dante en zekere Augustijnse opvattingen. Zo kwam hij er uiteindelijk ook toe om Augustinus' veroordeling van het paganisme impliciet in de *virtus romana*, de Romeinse deugd, te onderschrijven. In zijn jongere jaren had Salutati Musus Scaevola, Brutus de oudere en Torquatus⁵⁴ beschouwd als voorbeelden van vaderlandsliefde, de *amor patriae*, omdat ze het gemeenschappelijk goed hoger achtten dan de liefde voor hun eigen kinderen. Hij had van de grote Romeinse burgers gezegd dat hun voorbeeld als het ware verlangen naar deugdzaamere daden in ons opwekt en de moed om te handelen zoals zij deden. In Salutati's brieven van de negentiger jaren is Brutus' hardheid tegen zijn zonen een gelegenheid om argwaan te voelen jegens de Romeinse gemeenschapszin. 'Wat aan de oppervlakte toewijding aan de republiek had geleken, onthulde zich aan hem als een product van ijdele roemzucht.'⁵⁵ Salutati beschuldigt nu al die beroemde Romeinen die de dood voor het vaderland stierven met schijnbaar onversaagde harten ervan dat ze in werkelijkheid gemotiveerd werden door deze zonde van ijdele roemzucht, of dat ze de dood verkozen uit angst of uit een kleinheid van geest die het hun moeilijk maakte het leven onder ogen te zien. Niet een van hen kan als een voorbeeld dienen. Een moderne biograaf van Salutati heeft gezegd: 'In zijn jongere jaren had hij een oorspronkelijke ervaring van de grootheid van de antieken, maar later veranderde zijn positie ten opzichte van het oude Romeinse ideaal van de *virtus*. Het ideaal van de held werd vervangen door dat van de wijze, en dit ideaal viel in de praktijk samen met dat van de humanistische

54. Drie Romeinse helden. Brutus de oudere liet zijn zoons Titus en Tiberius ter dood brengen vanwege een samenzwering ten gunste van het koningshuis van de Tarquiniï rond 500 v. Chr. en Titus Manlius Torquatus liet zijn zoon ombrengen vanwege een overtreding van een bevel, een overtreding die overigens begaan werd met de beste bedoelingen jegens de Romeinse republiek. Maar bevel is bevel, zoon of niet (4e eeuw v. Chr.).

55. Crisis, blz. 93-4.

56. Ibid.

57. Ibid., blz. 118.

geleerde'.⁵⁶

Als Salutati de integriteit van de Romeinse burgers, die niets hogers kenden dan de verdediging van de republiek, wantrouwde, dan impliqueert dat ook een kritiek op mensen als Cicero, Cato, Brutus en Cassius. Salutati, als bewonderaar van Dante, begon ertoe te neigen diens veroordeling van Brutus en Cassius als een onveranderlijke waarheid te zien.⁵⁷ Hij ging ertoe over om in het voetspoor van Dante de religieuze en politieke superioriteit van het keizerrijk aan te hangen. Zo gegrepen was Salutati op latere leeftijd door deze idee dat hij in het heetst van de oorlog zijn patriottische arbeid aan het invectief tegen Antonio Loschi onderbrak en zich tot ongeveer het einde van de oorlog zette aan het schrijven van een verdediging van Dante's visie op de monarchie, de *De Tyranno* (Over de tiran).⁵⁸

De 'De Tyranno'

De controversen die Vergerio in Padua in het leven had geroepen bereikten Salutati in de vorm van een verzoek van een Paduaanse student. Salutati werd gevraagd om uit te maken of de motieven en de daad van Caesars moordenaars wel of niet gerechtvaardigd waren. Salutati gaf het antwoord in zijn werk *De Tyranno*. In het voorwoord van dit werk wordt gesteld dat de 'goddelijke Dante, mijn medeburger en landgenoot, niet dwaalde toen hij de diepste trog van de hel toedichtte aan Caesars moordenaars'.⁵⁹

Salutati bevestigt in zijn werk dat het mogelijk is voor een gemeenschap om onder een monarchie te leven, want 'had Rome geen gemeenschap toen het leefde onder de koningen? En had ze wederom geen gemeenschap onder Caesar, tijdens de regering van deze eerbiedwaardige prins?'⁶⁰ Salutati herinnert Cicero aan Aristoteles die gesteld had dat monarchie theoretisch de hoogste vorm van regering is, mits

58. Ibid., blz. 90, 99-100.

59. Ibid., blz. 146-7; Coluccio Salutati: *Il Trattato 'De Tyranno' e lettere scelte*, ed. F. Ercole; *Scrittori politici Italiani*, dl. IV, Bologna 1942.

60. Ibid., blz. 148.

de regerende vorst een *optimus princeps* is, een goede man, gewijd aan de wijsheid. *Salutati* komt ook met het Dantesque argument dat de beste vorm van regering die is welke het meest overeenkomt met de regering van de wereld door de goddelijke Heer. Eveneens ontleend aan Dante is het argument dat Gods teken gezien kan worden in Caesars overwinning. Toen Dante, de wijze en christelijke schrijver in de uitkomst van de gebeurtenissen – die de meest getrouwe getuigenis is van Gods wil – Gods besluit ontdekte om de wereld onder een enkele Romeinse monarchie te brengen, moest hij toen niet tevens diegenen die zich waagden te verzetten tegen deze stand van zaken beschouwen als vijanden van de goddelijke wil en als mensen die veroordeeld en verworpen behoorden te worden?⁶¹

Cicero werd weer eens voor het tribunaal gedaagd en scherper veroordeeld dan Petrarca ooit had gedaan. De nieuwe kennis van de politieke condities en van andere schrijvers uit Cicero's tijd bewezen dat Cicero fout was.

Antwoord mij, Cicero, alsjeblieft, welke haven was het die je het door de storm gedreven vaartuig zag uitnodigen als het niet was de onderwerping van de staat aan de wil van een overwinnaar? ... Vertel me, dacht Je niet aan de vijf jaar dictatorschap van Sulla, die, hoewel beoedeld met bloed en fataal voor zovelen van de overwonnenen, niettemin een zekere stabiliteit aan de staat gaf?⁶²

Salutati beschouwde Caesars dictatuur als veel weldadiger, die overwonnenen en overwinnaars hun juiste plaatsen wees en mensen van alle groepen toestond om hun levens en posities te genieten. De staat had geen enkele hoop, gaat *Salutati* verder, dan op de genadigheid en billijkheid van de overwinnaar. De senaat en de *ordo equester* (ridderstand) waren al sinds lang aangetast door wederzijdse onenigheid en

61. Crisis, blz. 148-9.

62. De *Tyranno* IV, 10-11, verg. Crisis, blz. 149-50.

63. *Ibid.*, 12-13. Crisis, blz. 149-50.

waren niet in staat tot handelen. Caesar alleen had de staat kunnen genezen; hij alleen had eenheid kunnen brengen. De moord op hem maakte de remedie, monarchie, voor een lange tijd onmogelijk en deed opnieuw de burgeroorlog ontbranden.⁶³ De onophoudelijke strijd die met Sulla was begonnen kon de generatie van Cicero leren, 'dat om zulke wanordelijkheden tot een einde te brengen een monarch vereist was die de standaard zou verschaffen waardoor het *corpus politicum* gericht zou kunnen worden in de juiste orde. Want die *politeia*, of liever aristocratie, die het object van je liefde was, Cicero, kon het geneesmiddel tegen het kwaad niet verschaffen vanwege de onenigheid onder de geesten van de mensen.' Toen de moord op Caesar 'de harmonie en de monarchistische overheersing gebroken had' werd het onmiskenbaar duidelijk 'dat het niet alleen opportuun was maar noodzakelijk dat het gezag zou worden opgenomen door één heerser,' die de in onenigheid verkerende geesten bij elkaar zou brengen. Als dit niet tot stand gekomen was in de persoon van Augustus zouden de passies in Rome nooit tot rust gekomen zijn.' Anders zou Augustus zijn favoriete droom niet hebben afgezworen, het herstellen van de republiek, waaraan hij zoveel van zijn gedachten had geschonken.⁶⁴

Cicero had zijn ogen niet mogen sluiten voor het feit dat Caesar en Pompeius hetzelfde doel hadden nagestreefd, dat elk van beiden de suprematie in de staat had verlangd. Er kon geen sprake meer zijn van het vechten voor één of ander ideaal. Alleen een nieuwe burgeroorlog moest koste wat kost worden vermeden. De kwestie was alleen wie van beide rivalen de macht zou grijpen. Beiden waren gelijken in midde-len en gelijken in veronachtzaming van plicht, in passie en ambitie en in hun bereidheid om medeburgers te onderdrukken, de wetten op te schorten en om dat rechtvaardig te achten dat de overwinnaar voordeel bracht of dat hem aangenaam was. De strijd was niet voor de bescherming maar voor de onderwerping van de staat. 'Wie de wapenen met

64. De *Tyranno* IV, 17-18. Crisis, blz. 150, noot 11.

65. Ibid., III, 9. Crisis blz. 150-1.

66. Crisis, blz. 151-2 e.v.

meer recht opnam,' om Lucanus te citeren, 'kan men niet weten.'⁶⁵ Salutati's werk kenmerkt zich in tweërlei opzicht: door archaïsche opvattingen en door een nieuwe kritische methode. Aan de ene kant wordt geschetst hoe het Romeinse Rijk als noodwendig een fase van monarchie tegemoet ging. Hierbij wordt ijverig gebruik gemaakt van de nieuw verworven literatuurkennis en van een kritische ondervraging van de bronnen. Aan de andere kant wordt die klaarblijkelijke noodzakelijkheid gebruikt om daarop een waardeoordeel te baseren.⁶⁶ De uitkomst van de gebeurtenissen in het Romeinse Rijk wordt gezien als een teken van Gods wil. Verder is de monarchie overeenstemmend met de wijze waarop God de wereld bestuurt. Daarom is het de beste regeringsvorm ... een rationalisering van de berusting. Baron spreekt van Salutati's quietisme op politiek gebied.⁶⁷ Salutati sluit hier aan bij Petrarca en bij andere humanisten van zijn tijd die voornamelijk de hoven van Noord-Italië bevolkten. Dit duidt er eens te meer op, dat wat men 'renaissance' noemt geen werkelijke eenheid is, evenmin als dat wat men 'middeleeuwen' noemt. Het realisme in de historische analyse, zo typisch voor de renaissance, vindt men bij Salutati overvloedig, maar het vrijheidsbewustzijn evenzeer zo typisch voor diezelfde renaissance is maar onevenwichtig ontwikkeld. De ideeën van monarchie en *comune* staan tegenover elkaar. Het is niet juist te stellen, zoals sommigen doen, dat de argumenten voor de monarchie nog middeleeuws zijn, terwijl de verdediging van de republikeinse gedachte zuiver renaissancistisch zou wezen. Zowel de monarchistische als de republikeinse gedachten hebben zich gedurende de middeleeuwen ontwikkeld. Ook Dante beweert in zijn *De Monarchia* dat hij in zijn jeugd Caesar als een tiran had beschouwd en dat pas de tijd wijziging in zijn standpunt had gebracht.⁶⁸ Dat betekent dat de republikeinse gedachte in de Italiaanse *comuni* en misschien ook daarbuiten in de middeleeuwen levend geweest is. Ook de *Defensor Pacis* (verdediger van de vrede) van Marsilio van Padua, een

67. Crisis, blz. 163, laatste alinea.

68. *De Monarchia*, aanhef.

geschrift uit de Paduaanse republikeinse periode, wijst in deze richting. Aan de andere kant kwamen ook de monarchistische denkbeelden in de middeleeuwen tot rijping. En men zou niet anders mogen verwachten dan dat dit systeem zijn theoretische verdedigers vond. De monarchie zou zelfs aanmerkelijk meer uithoudingsvermogen vertonen dan de stadrepubliek. Verbazingwekkend is wel dat de kanselier van de Florentijnse republiek aanhanger werd van de monarchistische gedachte. Er is hiervoor een verklaring denkbaar, nl. dat Salutati wedde op het zijns inziens winnende paard. Maar volgens Baron zal iemand die bekend is met Salutati's karakterstructuur die mogelijkheid zonder meer verwerpen. Dan blijft nog slechts een dubbele oplossing van het probleem over, nl. Salutati's slaafse bewondering van Dante, die hij in zijn religieuze overtuiging beschouwde als 'geïnspireerd', en het feit dat hij intellectueel behoorde tot een kring van humanisten die dachten in de lijn van Petrarca. De meeste van deze humanisten leefden aan de hoven van Noord-Italië en waren daarom alleen al gedwongen om monarchist te zijn. Bovendien waren allen, of althans de meesten, behept met een quietisme dat ook al kenmerkend was geweest voor hun meester Petrarca. Intellectueel moest Salutati het stellen met deze mensen, want Florence had tot op dat ogenblik nauwelijks nog een eigen humanistische school. Het is misschien begrijpelijk dat Salutati zijn inzichten liet bepalen door de mensen met wie hij in intellectueel contact stond. Anders zou hij in een isolement gekomen zijn. Daarom stond Salutati in een dubbele wereld, als burger in de republiek, als humanist in de monarchie, en hij is niet in staat geweest om die tegenstelling in zichzelf te overbruggen.

Leonardo Bruni Aretino

Er zijn nu drie stromingen aan de orde gekomen die levend waren in het Florence van de late 14e en de vroege 15e eeuw: de humanistische traditie in de lijn van Dante en Petrarca, waar Salutati eigenlijk deel van uitmaakte, het classicisme dat daaruit door een radicalise-

ring was ontstaan en de burgerlijke traditie van de Italiaanse *comuni* zoals die werd verwoord door Cino Rinuccini.

Baron betoogt dat onder invloed van de politieke gebeurtenissen – de banauwende situatie waarin Florence in 1402 verkeerde – enige humanisten zo sterk bij de traditie van de *comune* betrokken raakten en zich zo met het civiele standpunt konden vereenzelvigen, dat het tot een synthese kon komen van de humanistische en classicistische tradities met de burgerlijke. De sleutel tot deze synthese is zonder twijfel Cicero geweest. Petrarca in 1345 en Salutati in 1379 hadden een nieuwe Cicero ontdekt, een Cicero die geen wereldmijdende filosoof geweest was maar iemand die in zijn handelen en denken nauw bij het civiele leven betrokken was geweest. Cicero was vóór alles burger geweest van de Romeinse Republiek. Voor hem was het burgerzijn wezenlijk voor het menszijn. Aan de hand van Cicero begonnen sommige humanisten een andere kijk te krijgen op Caesar en op het keizerrijk. Caesar was de man geweest die als alleenheerser het burgerdom van zijn rechten had beroofd. De humanisten begonnen als het wezenlijke van de burgerlijke gemeenschap te verstaan dat de *comune* een vrije gemeenschap is, en dat die vrijheid is gebaseerd op recht en de gelijkheid van alle burgers vóór dat recht.⁶⁹

De man die het meest heeft bijgedragen aan de versmelting van humanistisch en burgerlijk denken was de kanselier Leonardo Bruni. Het was een man die tegenstellingen probeerde te verzoenen. Hij zag kans om én het communale leven te verdedigen én de Florentijnen Dante, Petrarca en Boccaccio in ere te houden. Hij ontdeed Dante's monarchisme van zijn scherpte door het onjuist maar overeenkomstig de

69. Crisis, blz. 429, onder.

70. In Dialoog II aan Vergerio wordt Dante's veroordeling van Brutus en Cassius symbolisch geïnterpreteerd; Crisis, blz. 49, al. 2.

71. Dialogo, ed. Klette, Leonardo Aretini ad Petrum Paulum Histrum dialogus; in een heruitgave van E. Garin: *Prosatori latini del quattrocento*, dl. III van *Letteratura Italiana*.

72. De hier geleverde Nederlandse vertaling maakt gebruik van de editie van Hans Baron die is opgenomen in *From Petrarch to Leonardo Bruni*, Chicago, London, 1968, blz. 232-63.

behoefte van de situatie te interpreteren.⁷⁰ Petrarca zag hij als de grote voorloper van de humanistische filologische wetenschap, de reus als het ware op wiens schouders zij die na hem kwamen stonden. Petrarca was een onmisbaar stadium in een verdergaande ontwikkeling. De vroegste verdediging van Petrarca vond plaats in Bruni's tweede dialoog opgedragen aan Vergerio.⁷¹ Het werkje echter dat grondlegend is geweest voor de ontwikkeling van een burgerlijke humanistische traditie in Florence was de *Laudatio Florentinae Urbis* (de Lofrede op Florence).⁷²

De Lofrede op Florence

Lofprijzingen van steden waren in het middeleeuwse Italië een literair genre. Wat de vorm betreft betekent de *Lofrede op Florence* van Leonardo Bruni dus niets nieuws. Toch luidt de Lofrede van Bruni een nieuw tijdperk in, het tijdperk – zoals Baron het noemt – van het *civiele humanisme*. Wanneer dit zo is, dan bestaat er kennelijk een wezenlijk verschil tussen de Lofrede van Bruni en die van zijn voorgangers. Dit verschil wordt op twee punten duidelijk. In de eerste plaats is de opbouw van het werk geïnspireerd door een klassiek voorbeeld, de *Panathenaecus* van Aelius Aristides. In de tweede plaats geeft Bruni in zijn werkje weinig feitelijke informatie, terwijl de voorgangers in de traditie van lofredes bijna uitsluitend opgingen in het geven van die feitelijke informatie. Bruni daarentegen schildert een systeem van waarden. Dit waardensysteem, zoals Bruni het schetst – of beter, dat onmiddellijk ten grondslag ligt aan wat hij schetst – is het waardensysteem dat ten grondslag ligt aan het Florentijnse denken van de 15e eeuw. Bruni's lofprijzing is één van de eerste voorboden van dit waardensysteem.

Onder invloed van de oorlog met Milaan, en onder de indruk van het behoud van de vrijheid van Florence, juist op het moment dat de situatie voor deze stad kritiek werd, begint de jonge humanist met de vertol-

73. Crisis, blz. 193, 2e al.

king van de motivatie achter de Florentijnse volharding. Die motivatie lag, vond Bruni, in het burgerlijke levenspatroon en in de burgerlijke trots. Het wezen van de burger, dat wat de burger als burger onderscheidt, was dat hij een vrij man is in een vrije gemeenschap, niemand onvoorwaardelijke gehoorzaamheid verschuldigd. De voorwaarde van zijn gehoorzaamheid lag in de wetten, en deze wetten waren het voortbrengsel van deze zelfde burgerij en hadden de vrije instemming van iedere burger. Deze vrijheid was de bron van een grote dynamische en scheppende kracht, en het was deze kracht die de Florentijn zijn bijzondere plaats gaf in het Italië van zijn dagen.

Wanneer Bruni voor het beschrijven van deze situatie teruggrijpt naar een klassiek voorbeeld dan moet men dit niet opvatten als een gebrek aan originaliteit. Het was juist de behoefte aan originaliteit, de behoefte om bewust een wijziging te brengen in een bestaande traditie, die Bruni ertoe bewoog om een ongebruikelijk voorbeeld te kiezen. Enerzijds komt Bruni hierdoor in navolging van Aristides tot een opsomming van deugden, 'een lang en vervelend deel van zijn oratie',⁷³ anderzijds komt hij zo tot een opbouw waarin hij zijn rede vanaf de periferie van de stad laat doorstoten tot de constitutionele kern van de stedelijke gemeenschap waarmee hij zijn oratie besluit. Van de uiterlijke schoonheid van de stad wordt de lezer verder geleid totdat hij wordt geconfronteerd met haar innerlijke politieke structuur die van al haar uiterlijke schoonheid de oorzaak is. Hierin onderscheidt Florence zich van vele overige steden.

Florence biedt geen schitterende façade die een duistere werkelijkheid verhult. Florence is door en door echt. Eerder is haar uiterlijke glans een flauwe reflectie van een nog grotere innerlijke schittering dan dat haar uiterlijk een dekmantel zou zijn voor een corruptie van binnen. Dit totaalschema van de Lofrede keert weer in de onderdelen van het geheel. De reiziger die vanuit de verte overweldigd wordt door het

74. Lofrede, blz. 83 infra.

75. Ibid., blz. 81.

76. Ibid., blz. 80.

panorama van Florence wordt niet teleurgesteld wanneer hij naderbij komt. Want de villa-zone overtreft het panorama, de voorstad de villa-zone en de stad de voorstad.⁷⁴ Ook fysiek culmineert Florence in het hart, d. i. in het oude raadhuis, het Palazzo Vecchio, de zetel van Florence's politieke structuur.⁷⁵ Maar ook met de huizen van de particulieren is het niet anders gesteld. Ook hier overtreft het innerlijk het uiterlijk boven verwachting.⁷⁶ Opvallend is de concentrische opbouw van het werk, zowel van het geheel als van de delen.

Vorbij de villa's zijn kastelen. Wat die kastelen betreft: er is geen gebied in de hele streek rond de villa's dat niet vol is met schitterende en beroemde forten. De stad is in hun midden als een leidster of meesteres en de forten zijn rondom haar om hulp te bieden, elk op zijn eigen plaats. Een zeker dichter heeft terecht gezegd dat ook de maan door sterren omringd is, en daaruit ontstaat iets dat allermooist is om te zien. Want zoals bij een rond schild met cirkels die elkaar beurtelings insluiten de binnenste kring het middelpunt omgrenst dat het centrum is van het hele schild, precies op die manier zien we dat de regio's van de stad elkaar beurtelings als het ware als cirkels omsluiten. De stad zelf is de eerste regio en is, als een navel, het middelpunt van de hele omgeving.⁷⁷

Ook in de kleine schijnbaar toevallige dingen vindt de lezer deze concentrische patronen terug. In het begin van zijn oratie zegt Bruni over de rivier de Arno: 'Van de rivier die door het midden van de stad stroomt is moeilijk te zeggen of ze meer nut brengt dan lieflijkheid.'⁷⁸ En wat verder zegt hij: 'En de rivier die midden tussen de muren stroomt levert, hoezeer ze ook tot sier strekt, ook een groot voordeel'⁷⁹ Deze voorliefde voor concentrische opbouw heeft men typisch voor de renaissance genoemd en met name voor haar architectuur. De eerste

77. Lofrede, blz. 85 infra.

78. Ibid., blz. 79 infra.

79. Ibid., blz. 89.

80. Ibid., blz. 86.

architect bij wie men deze voorliefde waarneemt is Brunelleschi, maar Bruni's werk is vroeger gedateerd dan enig werk van deze architect.

Bruni's werkje kan worden verdeeld in vier delen. Het eerste deel behandelt de uiterlijke schoonheid van Florence, het tweede houdt zich bezig met de afstamming van het Florentijnse volk, het derde gaat over de deugden van de Florentijnen, en dan met name de krijgsdeugden, en het vierde zet de politieke structuur van de Florentijnse gemeenschap uiteen. Ik kan zelf niet bepalen in hoeverre dit schema aan Aristides is ontleend, maar mij schijnt dat aan dit schema nog weer een ander schema ten grondslag ligt, dat ik 'ontologisch' zou willen noemen. Het eerste deel van het werkje houdt zich nl. bezig met de zintuiglijke kanten van de stad, het tweede houdt zich bezig met haar reputatie, het derde met haar deugd terwijl het vierde zich concentreert op haar innerlijke structuur en rationele opbouw. Dit wijst in de richting van een klassiek op Plato teruggaand onderscheid tussen zintuiglijkheid en opinie enerzijds en deugd en rede anderzijds. Bruni zou een belangrijk Plato-vertaler worden en in de Lofrede wordt éénmaal Plato's *Republiek* aangehaald.⁸⁰ Direct of indirect verband?

Als samenhangend met het denken in concentrische patronen en in waardentrappen moet men het begrip 'uitnemendheid' beschouwen. Aan één kant is dit begrip natuurlijk eigen aan het literaire genre van lofredes als zodanig. De stad die geprezen wordt moet eenvoudigweg van alles het grootste, het meeste en het beste hebben. Anders zou zwijgen beter zijn dan spreken. Aan de andere kant is dit begrip 'uitnemendheid' het voortbrengsel van een merkwaardig hiërarchisch denken, een denken dat men eerder zou verwachten onder monarchistische omstandigheden dan in Florence. Want als men aan de ene kant de gelijkheid van de burgers prijst, met welk recht prijst men dan de ongelijkheid van burgergemeenschappen? Waarom moet Florence een 'koningin' onder de steden zijn, terwijl alleen al de gedachte aan een vorst voor elke rechtgeaarde Florentijn een gruwel is? Hier is inderdaad een inconsequentie die Bruni in latere jaren zoal niet corrigeert dan toch matigt.

Twee dingen kunnen van invloed geweest zijn op dit gebrek aan con-

sequentheid: de monarchistische (keizerlijke) traditie die, hoewel ze in de praktijk in Toscane werd verworpen, toch bepalend was voor de manier van denken van de hele christenheid (was de kerk niet zelf hiërarchisch?), maar ook, in de tweede plaats, de inconsequentie van het lichtende voorbeeld van de renaissancedenkers, de Romeinse burgerij zelf. De Romeinen zelf kenden een gelijkheid naar binnen en een ongelijkheid naar buiten toe. Rome kende het imperium al voordat ze een *imperator* (keizer) kende. In ieder geval lijkt me deze inconsequentie wezenlijk voor de vroege Florentijnse renaissance. Maar als men het gevoelsmatig als een inconsequentie had ervaren dan zou men het niet zo overtuigend uitdrukking hebben gegeven in kunst en architectuur. Want de vormgeving van de Florentijnse architectuur van de 15e eeuw is in de eerste plaats geïnspireerd door Rome met haar ronde vormen, haar bogen, haar koepels en concentrische opbouw. Dit, terwijl de politieke situatie in Florence feitelijk veel meer overeenkwam met die van b.v. het oude Athene.

Toch, de onbevangenheid, waarmee men trots was op wat men eigenlijk niet belichaamde, geeft de Florentijnse architectuur een vrijmoedigheid die vreemd is aan de Romeinse. Aan de ene kant houdt de Florentijn veel meer rigide vast aan mathematische patronen dan de Romeinen ooit hadden gedaan, en aan de andere kant zijn ze erin geslaagd daarin, of juist daarin, een ongedwongenheid te uiten die historisch uniek is. Die voorliefde voor mathematica deelden de Florentijnen met de Grieken, maar waar de Grieken in hun tempels gebruik maakten van aritmetische verhoudingen, legden de Florentijnen de nadruk op de geometrische vorm.

De stof van de Lofrede laat zich thematiseren door een aantal begrippenparen. Het eerste, esthetische deel, wordt gekenmerkt door de begrippen 'schoonheid' en 'maat', het tweede en derde deel, die nauw met elkaar samenhangen, staan in het teken van de begrippen 'waardigheid' en 'deugd', terwijl in het vierde deel de begrippen 'recht' en 'vrijheid' op de voorgrond treden. Ik zal in het kort over elk van de delen van de Lofrede iets zeggen.

81 Lofrede, blz. 76 infra.

In de Lofrede wordt allereerst gesproken over het uiterlijk van de stad. Dit uiterlijk weerspiegelt als het ware het innerlijk van de burgers.

Vele zonen vertonen zoveel gelijkenis met hun vader dat men deze in het aangezicht van de zoon herkent. Op dezelfde manier is de overeenkomst tussen deze edele en beroemde stad en zijn burgers zo groot dat het met overleg schijnt te zijn ingesteld dat noch deze burgers ergens anders zouden wonen dan in deze stad, noch dat deze stad andere dan dergelijke inwoners zou hebben. Want zoals genoemde burgers in een zeker natuurlijk talent, in hun voorzichtigheid, hun luister en grandeur de overige mensen verre overtreffen, zo overtreft ook deze met zeer grote omzichtigheid juist op deze plaats gebouwde stad alle overige steden in pracht, schoonheid en properheid.⁸¹

Wat betreft de 'voorzichtigheid' (*prudentia*) d.i. praktische wijsheid) van de stad, hiervan is de maat die Florence in alle dingen in acht neemt het bewijs. Niet de wispelturigheid van uiterlijk vertoon maar de stabiliteit die voortvloeit uit het vasthouden aan maat kenmerkt Florence. Want Florence ligt niet in de bergen en niet in de vlakte, niet te veel in de hitte of te veel in de kou, niet te veel in de droogte of te veel in het vocht. De muren van de stad zijn niet te hoog en niet te laag. De stad ligt niet te dicht bij zee en is er ook niet te ver van verwijderd. Daarbij is Florence schoon, zindelijk en mooi. Alles is een lust voor het oog en het platteland rond Florence ademt vriendelijkheid en blijdschap. Bedrijvigheid gepaard aan een zekere grootsheid, dat is het beeld dat Bruni van Florence geeft. Alles is weldoordacht en het geheel is bewoond door een grote menigte van volk. Nut en schoonheid zijn nergens met elkaar in strijd en in de oude ruïnen zijn nog de sporen van een roemrucht verleden. Het gewijde en het profane worden in gelijke mate in ere gehouden. Daarbij vindt men overal welvaart, rijkdom en burgerlijke waardigheid!⁸²

82. Lofrede, blz. 76 ff. infra.

Het meest opvallend aan dit deel van de Lofrede is een besef van esthetische eenheid en een positieve waardering van esthetische genietingen, niet alleen voor wat betreft de natuur maar juist ook voor wat betreft die dingen waarvan Petrarca zo'n afkeer had: welvaart, drukte en luxe. Bruni kijkt naar het detail vanuit zijn ervaring van het geheel. Dit is nieuw en anders dan de optelsom van feitelijke informatie die bruikbaar is voor historici. De werkelijkheid die Bruni schetst is te zeer gekleurd vanuit een subjectieve eenheid van ervaren. De objectiviteit van de wereld van die dagen is er moeilijk in terug te vinden. Dit maakt zijn werk eerder een kunstwerk dan een verslag. Voor een deel is dit eigen aan het literaire genre waarin de waarheid wel eens moest buigen voor de wenselijkheid. Toch wil Bruni juist deze waarheid geen geweld aandoen. Het gaat om de vertolking van een waarheid, maar een waarheid zoals die subjectief wordt beleefd. Er is hier een samengaan van het subjectivisme van de humanist en de gemeenschapszin van de burger. Voor de middeleeuwse wereldbeschouwing was het individu een ondergeschikt radertje in de gemeenschap. Bij Bruni vindt de gehele gemeenschap zijn weerspiegeling in de individuele burger. Het individu is er niet langer om de gemeenschap compleet te maken, maar de gemeenschap is er om de persoonlijkheid van de mens te vormen, om de humaniteit in hem te ontwikkelen.

Het tweede deel gaat over de afstamming van het Florentijnse geslacht. Bruni hangt hier de theorie aan dat de Florentijnen afstammen van de Romeinen en dat Florence als kolonie gesticht is in de nadagen van de Romeinse republiek. Dit is de theorie van Salutati over de stichting van Florence door de veteranen van Sulla. Bruni verbindt hieraan consequenties die Salutati had laten liggen. De tijd van de Romeinse republiek was de tijd van de Romeinse deugd (*virtus* d.i. moed, manlijkheid). In de tijd van de republiek waren zedelijkheid en moed krachtig en kwam Rome tot zijn macht. Florence is het kind van de Romeinse republiek en is daarom de erfgenaam van alles wat goed was aan Rome, de erfgenaam zelfs van de Romeinse heerschappij. Onder

83. Lofrede, blz. 96 infra.

84. Ibid., blz. 92-6.

de Romeinse keizers, toen het rijk onder de macht kwam van één man, gingen deugd en zedelijkheid verloren. Bruni beroept zich hierbij op Tacitus.⁸³ Om één en ander te illustreren geeft Bruni enkele grepen uit het leven van Caligula, Nero en Tiberius, en hoewel Caesar en Augustus enige deugd niet wordt ontzegd, wordt hen verweten dat ze de weg geopend hebben voor de monsters die hun opvolgers waren. Al vanaf deze tijd bestaat, aldus Bruni, in Florence de voorliefde voor de burgerlijke bestuursvorm.⁸⁴

Vooraf is Florence erfgenaam van de Romeinse burgers wat betreft moed en volharding in de oorlog. Onder invloed van de recente gebeurtenissen moet het Bruni toegeschenen hebben dat de Florentijnen hierin met de Romeinen een grote verwantschap vertoonden.

De enting van de Florentijnse deugd op die van de Romeinse republiek is weerom een nieuw facet van de renaissanceliteratuur. Voor het eerst wordt hier door een humanist een duidelijke keuze gemaakt voor de min of meer democratische bestuursvorm. Alleenheerschap demoraliseert, terwijl burgerlijk zelfbestuur adelt. De alleenheerser wordt gedreven door ambitie en eigenbelang, terwijl juist het belang van de burger en van de burgerlijke gemeenschap telt. De alleenheerser berooft de gemeenschap van haar vrijheid en daarmee van haar adel en waardigheid.

Het derde deel dat zeer nauw aansluit bij het tweede en dat daarmee ook als één geheel kan worden gelezen, behandelt de deugd van de Florentijnen. Hier wordt gesteld dat het niet voldoende is om te teren op de deugd van de voorouders. De faam van de voorouders treedt alleen maar in het juiste licht als de nakomelingen ook hun eigen deugd hebben. Die deugd hebben de Florentijnen, want Florence's schoonheid is eerder een gevolg van haar rechtvaardigheid en humaniteit dan van haar macht. Met deze middelen heeft zij glorie verworven. En hierdoor komt ook de waardigheid en luister van de voorouders in de Florentijnen tot zijn recht. Want Florence is de beschermer van zwakke *comuni* en de wreekster van het onrecht dat hen wordt aangedaan. Dit maakt

85. Lofrede. blz. 96-7, 102-3, 107-10 infra.

Florence tot de meesteres van de andere burgergemeenschappen. Ze strijdt tegen de slavernij en is in haar verzet tegen de Milanese agressor de redster van heel Italië.⁸⁵

Een hele reeks deugden wordt aan Florence en aan de Florentijnen toegeschreven waarvan de meest kenmerkende zijn: de moed (*virtus*), de humaniteit (*humanitas*), de waardigheid (*dignitas*) en de adel (*nobilitas*), maar niet minder kenmerkend zijn de eerlijkheid en de rechtvaardigheid. De krijgshaftigheid van de Florentijnen gaat niet gepaard met brute wreedheid maar met mildheid en clementie. Dit is de opvallend modern klinkende nevenbetekenis van ‘humaniteit’. Hoezeer dit waardenscala op het actieve leven is afgestemd, blijkt als men bemerkt dat de wijsheid als meer intellectuele deugd (*sapientia*) in dit rijtje ontbreekt en slechts als de meer praktische *prudentia* (voorzichtigheid) genoemd wordt. Er wordt een mensbeeld geschapen. Ideaal is de actieve mens die zijn gedrag beheerst en aan strenge ethische normen onderwerpt. Wanneer het burgerdom de vervulling van een waarlijk menszijn is, dan is dat het ook waaraan de mens zijn waardigheid, adel en humaniteit moet ontlelen.

Het vierde deel staat in het teken van Florence’s staatkundige instellingen. De piramidale structuur, de harmonie en het systeem van democratische controle worden geprezen. Het gaat in de Florentijnse staat om recht en vrijheid. Zonder recht kan een burgerij geen burgerij genoemd worden en zonder vrijheid kan het Florentijnse volk niet leven.

Twee dingen vallen op in het Florentijnse staatsbestel zoals Bruni dat uiteenzet: de bescherming van de zwakken en de beveiliging tegen tirannie.

Want, wanneer de machtigeren, vertrouwend op hun middelen de zwakken schijnen te schaden en te minachten, dan neemt de republiek de rechtszaak op zich van hen die te weinig invloed hebben en zij beschermt hun zaken en personen met een grote-

86. Lofrede, blz. 115, infra.

87. Ibid., blz. 112.

re straf. Want ze heeft het overeenkomstig de rede geoordeeld, dat een ongelijke straf gepaard gaat aan een ongelijke menselijke situatie en ze heeft gemeend aan de meest behoeftigen de meeste hulp van haar verstand en rechtvaardigheid te moeten toedelen. Zo is tussen de diverse standen een zeker evenwicht aangebracht, daar de groten door hun macht, de kleinen door de republiek en beide door de vrees voor straf worden beschermd.⁸⁶

Dit betekent volgens Bruni een conditie van gelijkstelling tussen groten en kleinen voor het Florentijnse recht.

De beveiliging tegen tirannie schuilt in het feit dat de hoogste uitvoerende macht niet is opgedragen aan één persoon maar aan een college van negen mannen die niet benoemd worden voor een jaar maar voor twee maanden. Dit is het college van de acht priors met de *gonfaloniere* (vaandeldrager) als voorzitter. Bovendien is dit college van negen mannen niet het enige invloedrijke orgaan in de Florentijnse staat. Er zijn nog adviserende lichamen zoals het college van de twaalf *buonuo-mini* en van de zestien *gonfalonieri di compagnia*. Twee raden, de *consiglio del comune* en de *consiglio del popolo* moeten nog hun instemming geven aan de besluiten van bovengenoemde colleges, pas dan zijn de besluiten bekrachtigd.⁸⁷

De raden zijn samengesteld uit manlijke burgers binnen een bepaalde leeftijdsgroep. Die burgers waren in feite maar een kleine groep voornamelijk uit de gegoede burgerij en voor een kleiner deel uit de middenstand, een fractie van de totale Florentijnse bevolking. Deze twee groepen noemt Bruni de 'groten' en de 'kleinen'. In zijn ogen vormen zij de hele burgerij. En zijn betoog over 'gelijkheid' moet men zien in dit licht.

Binnen de beperking die gesteld is vormen recht, gelijkheid, vrijheid in Bruni's visie de pijlers van het Florentijnse staatsleven. En deze begrippen zijn sterk onderling door elkaar bepaald. Recht lijkt niet mogelijk zonder gelijkheid en vrijheid niet zonder recht. En in die vrijheid,

88. Gregorio Dati, *L'istoria di Firenze dal 1380 ad 1405*, ed. L. Pratesi, Norcia 1904. In *Crisis* blz. 167.

recht en gelijkheid betoont Florence ook al haar humaniteit en welwillendheid t.o.v. vreemdelingen.

De betekenis van de Lofrede is dat ze in de eerste plaats een nieuwe kijk op de geschiedenis geeft. De middeleeuwse waardering van het Romeinse keizerrijk slaat om in een scherpe verwerping ervan. Daarvoor in de plaats treedt een ideaalbeeld van de Romeinse republiek. Dit wordt gebruikt als een historische bevestiging van het eigen Florentijnse staatsbestel. Het republikeinse Florentijnse leven wordt zelfbewust, bewust van zijn eigen superioriteit. In de tweede plaats legt de Lofrede de nadruk op een waardering van de actieve civiele deugden. In de derde plaats wekt ze een nieuw esthetisch bewustzijn en in de vierde plaats legt ze de verbinding tussen humaniteit, recht en vrijheid en prijst ze de doordachtheid van het Florentijnse staatsbestel in dit opzicht. Deze vier thema's zullen het denken van de rest van de 15e eeuw in Florence gaan bepalen. Verschillende facetten van de Lofrede zullen door verschillende schrijvers nader worden uitgewerkt. Gregorio Dati zal een eerste republikeins gekleurde geschiedenis van de Florentijnse oorlog schrijven. Matteo Palmieri zal een boek schrijven over het burgerlijk leven (*Dalle vita civile*) en Bruni zelf zal thema's van zijn jeugdwerk nog nader uitwerken.

Gregorio Dati

Gregorio Dati schreef een *Istoria di Firenze* (Geschiedenis van Florence) over de periode 1380 tot 1406. Het werkje werd vermoedelijk geschreven kort na 1406.⁸⁸ Het is de geschiedenis van de strijd met Giangaleazzo. Dati behoorde tot de iets oudere generatie – hij was geboren in 1362 – en was lid van de 'Arte di Por San Maria', het zijde-gilde. Dati komt dus uit de kring van het Florentijnse burgerdom, evenals Rinuccini. Het werkje van Dati draagt geen episch

89. Dati waardeerde de verziende blik van het bondgenootschap met de kleine Noord-Italiaanse staten en Frankrijk en het beroep op Venetië. Verg. *Crisis*, blz. 173-4.

90. *Crisis*, blz. 172-3.

91. *Istoria*. blz. 120 e.v.

karakter zoals het eerdere werk van de Villani's, maar het gaat zake-
lijk in op afgebakende probleemstellingen die in dialoogvorm naar
voren worden gebracht.

Afgezien van het feit dat Dati's werk zich in navolging van Bruni stelt
op een republikeins en patriottisch standpunt, is het nieuwe in zijn
werk dat dit voor de gebeurtenissen in de Giangaleazzo-periode een
redelijke verklaringsgrond (*ragione*) zoekt. Er wordt in geprobeerd
de structuur van de oorlog te verhelderen in plaats van een loutere
opsomming te geven van de gebeurtenissen. Dati is de eerste die in
de Italiaanse verhoudingen een *balance of power*-systeem ontdekt. Dit
zou later de grondgedachte worden van de Italiaanse politiek.⁸⁹ Hier-
mee wordt een begin gemaakt met die renaissance literatuur waarin
politiek en geschiedenis als een eenheid worden gezien. Bij Dati, als
gildeman, worden bovendien economische factoren in de politieke
beschouwing betrokken. Steeds minder gaat de Fortuin of de godde-
lijke wil de plaats innemen van werkelijke verklaring.

Naast dit nieuwe beginsel van de redelijke verklaring staat in Dati's
werk de tegenstelling tirannie-vrijheid centraal. De *Istoria* wordt inge-
luid met een betoog dat vertelt hoe de burgers van Milaan van vrije
mensen werden omgevormd tot onderdanen.⁹⁰ In navolging van Bruni
leidt Dati het Guelfendom en de Florentijnse geest af van de Romeinse
republiek. De Florentijnen hadden zich gekeerd tegen de edelen en
Ghibellijnen omdat deze te veel sympathie hadden voor de gedachte
van het keizerrijk.

De menigte van de burgerij haatte ze vanwege het vermoeden
dat de stad onder de macht van een tiran zou komen zoals met
Rome gebeurd was onder Caesar.⁹¹

Daarom had Florence altijd de macht van de grote heren kort gehou-
den. De Florentijnen gaven zich er rekenschap van dat ze afstamden
van de Romeinen die onder een regering van 'libertà' hun wereldrijk

92. Crisis, blz 78, noot 65.

93. Ibid., blz. 174-5, 180.

bouwden, en die ‘als ze vandaag de dag op aarde zouden terugkeren de vijanden zouden zijn van Caesar en van iedereen die de volksconstitutie en regering zou tegenwerken en zou proberen deze te brengen tot onderwerping aan een tirannieke heerschappij. Daarom zijn de Florentijnen, afstammelingen van die vrije Romeinen, hun natuur volgend, altijd argwanend ten opzichte van die mensen die de vrijheid van hun gemeenschappelijke volksregering zou kunnen aantasten en wegnemen. En om deze reden zijn ze in hun geest onvriendelijk gezind tegen iedereen die met tiranniek of arrogant gedrag de vrijheid probeert te belagen.’⁹²

Een nieuwe bewondering voor strategie en techniek openbaart zich als Dati de ‘vooruitziende tactiek’ beschrijft die Florence volgde in de eerste jaren van de oorlog tegen Milaan: het bondgenootschap met de kleine noordoostelijke Italiaanse staten, met de hertog van Beieren en met Frankrijk, de strategie van omsingeling, de strategisch gebouwde kostbare brug over de Po bij Mantua.⁹³ En zelfs in de benauwenis van 1402 was Florence niet zonder *ragione* (rede[lijkheid]). Bewust hield ze maar een klein leger in stand dat ze gedurende langere tijd zou kunnen onderhouden, terwijl ze wachtte op de economische ineenstorting van het rijk van Giangaleazzo. Florence moest de banier van de vrijheid hooghouden in Italië, want:

te worden overwonnen en onderdanen te worden dat scheen de Florentijnen nooit een mogelijkheid toe, want hun geesten zijn vreemd aan, en gekeerd tegen zulk een idee, zodat ze zich er nooit toe konden brengen om die te aanvaarden, zelfs maar in gedachte. Iedere keer weer verbeeldden ze zich dat er een remedie was. En zeker, een hart dat vrij is en zeker van zichzelf slaagt er altijd in om één of andere weg of oplossing te vinden. Altijd troostten ze zichzelf met de hoop die in hun ogen een zekerheid was: dat een *comune* niet kan sterven, terwijl de hertog één

94. In Crisis, blz. 188, noot 45.

95. Crisis, blz. 365.

enkele sterfelijke man was wiens einde het einde van zijn rijk zou betekenen ... Toch rustten de Florentijnen nooit. Als één remedie gefaald had zochten ze meteen hun toevlucht tot een andere ... En men kan zeggen dat heel de vrijheid van Italië in de handen lag van de Florentijnen alleen en dat iedere andere macht hen had verlaten.⁹⁴

Met het vroege werk van Bruni en de geschiedenis van Dati zijn de elementen gelegd van een nieuwe Florentijnse filosofie waarin de tegenstellingen tussen burgerlijke traditie en humanisme verzoend worden. De kennis van de oude Romeinse republiek en de politieke wetenschap van het oude Athene gaan voortaan hand in hand met het communale Florentijnse vrijheidsbesef. Het middeleeuwse Florentijnse leven wordt in politiek en voor een deel ook cultureel opzicht geënt op de stam van de klassieke beschaving. Dit is niet meer beperkt tot de studeerkamer van de humanist. De kennis van de antieken wordt – misschien minder subtiel – ook teruggevonden op de markt. Rest nog in het kort de verdere ontwikkelingen van de Florentijnse vrijheid in de 15e eeuw te schetsen.

De geschiedenis herhaalt zich

Het jaar 1402 was voorbijgegaan als een kortstondige nachtmerrie. Florence had Noord-Italië gelaten voor wat het was en had zich geworpen op het herstel van haar economie. In dit kader moet men de verovering van Pisa zien in 1405-6. Dit vermeerdeerde de Florentijnse welvaart met een kwart. Florence had geen andere gedachte dan die welvaart te stabiliseren. Daarvoor was het belangrijk de vrede te handhaven en om de condities te scheppen die gunstig waren voor de expansie van het economisch leven.⁹⁵ Dit was Florence niet gegund. Vanaf 1408 begint de invloed van de koning van Napels te groeien. Hij krijgt macht over het verzwakte pausdom, verovert

96. Crisis, blz 361.

97. Ibid., blz. 370.

grote gedeelten van de kerkelijke staat, o.a. Perugia, en staat aan de zuidelijke grenzen van Toscane. Alleen een bondgenootschap tussen Florence en Siena stopt de verdere opmars van koning Ladislaus. De situatie tussen 1408 en 1414 was kritiek net als ook de situatie aan het eind van de 14e eeuw kritiek was geweest. Evenals in 1402 kwam het tot de verovering van Bologna. En afgezien van de toegang tot de zee via Pisa, een niet onbelangrijk verschil ten gunste van Florence immers de handel werd niet lamgelegd – bestond er een situatie van omsingeling zoals ruim tien jaar eerder. Een nieuwe factor was echter een bondgenootschap tussen Florence en aartsvijand Siena, waardoor Noord- en Zuid-Toscane kwamen tot een republikeins bondgenootschap. Dit bondgenootschap zou, afgezien van onderbrekingen en ernstige conflicten de resterende eeuw volmaken. Hiermee werd de republikeinse gedachte die zijn oorsprong vond in Florence op een vroeg tijdstip Toscaans. In 1413-1414 werd het Palazzo Publica te Siena met fresco's versierd. Ze beeldden de deugden uit die nodig waren voor het levend houden van de *comune*. Elk schilderij werd omgeven door portretten van beroemde Romeinen. Maar in tegenstelling tot een oudere dergelijke galerij in Padua ontbraken de portretten van de keizers. Alleen terzijde van de rest verschenen de afbeeldingen van Caesar en Pompeius met het commentaar: 'Blinde ambitie maakte dat deze mannen naar de wapens grepen; de Romeinse vrijheid ging ten onder.' De voorstellingen lopen van Brutus tot Brutus, van degene die de laatste Romeinse koning en tiran Tarquinius Suberbus ombracht tot de pleger van de aanslag op Caesar. Ook Cato en Cicero vinden in deze galerij een ereplaats.⁹⁶

Het kostte heel wat moeite om de Florentijnse bourgeoisie in de dagen van Ladislaus tot een militante houding te brengen. Het eerste de beste vredesaanbod werd onmiddellijk aanvaard. En de oplossing werd wederom gebracht door de dood van de agressor. Ladislaus stierf onverwacht in 1414. Maar volgens Bruni, schrijvend in 1415 in zijn inleiding

98. Crisis, blz. 371-3.

99. In Crisis, blz. 373-4.

bij zijn *Geschiedenis van het Florentijnse Volk* was Florence door haar tweevoudige confrontatie, met Giangaleazzo en met Ladislaus, tot een Italiaanse macht uitgegroeid.⁹⁷

Tegen de zoer jaren van de 15e eeuw kwam de dreiging opnieuw uit het noorden. Filippo Maria Visconti, de zoon en opvolger van Giangaleazzo, trad in het voetspoor van zijn vader. Filippo Maria bood de Florentijnen een demarcatielijn aan. Als Florence zich niet zou mengen in Milaans doen en laten ten noorden van de Apenijnen en ten noorden van Bologna en de Romagna dan zou Filippo Maria zijn handen afhouden van Toscane. Florence aanvaardde dit aanbod ondanks bedenkingen van de kant van enige Florentijnse staatslieden. Filippo Maria zou volgens hen van deze overeenkomst gebruik maken om Genua en Brescia in te nemen, om dan, versterkt, beter de overeenkomst te kunnen breken. Dit was wat Milaan inderdaad deed. De overeenkomst was nog niet gesloten of Filippo Maria veroverde Brescia en Parma en zette zijn zinnen toen op Genua. Florence was door de overeenkomst gebonden aan een politiek van non-interventie. Maar om Genua financieel te steunen en om zelf het voordeel te hebben van een tweede haven kocht ze Livorno van Genua. Van het geld van de koop zou Genua haar verdediging kunnen bekostigen en Florence zou, mocht Genua vallen, Milaan beroofd hebben van een vitale haven. Genua viel, niet door fysiek geweld, maar door propaganda. De Genuesen zouden volgens de propaganda zoveel materiële voordelen winnen door de haven te worden van het Viscontirijk, dat de Genuese bevolking de doge, die in een vriendschappelijke relatie stond met Florence, tot aftreden dwong.⁹⁸

In 1423 nam Milaan Forlì in, dat ten zuiden van de demarcatielijn lag. Florence stond op zijn kop. Heftige meningsverschillen binnen de regerende klasse. Er waren vredesduiven zoals Agnolo Pandolfini en Giovanni de' Medici die in ieder geval een oorlog wilden vermijden. De hertog zou zich wel schamen als Florence zich netjes bleef gedragen. Pandolfini: 'Zelfs al is het waar dat de hertog Forlì heeft bezet, hij heeft het niet van ons afgenomen, ook kunnen we onszelf in die rich-

100. Crisis, blz. 375.

101. In Crisis, blz. 376-7.

ting verdedigen door middel van voetsoldaten.⁹⁹ Maar de meerderheid van de Florentijnse regerende klasse was anders gaan denken. In mei werden de *dieci di balía* aangesteld, een college van tien (*dieci*) mensen met dictatoriale bevoegdheid (*balía*) dat in oorlogstijd mocht opereren. Dit betekende mobilisatie. De voorvechters van de ‘harde lijn’ waren Gino Capponi, Niccolo Uzzano en Rinaldo degli Albizzi. De *dieci* werden aangesteld ‘*con somma concordia e unitá*’ (met de grootste saamhorigheid en eendracht). Hun werd tot taak gesteld de Florentijnse vrijheid te beschermen tegen de aanval van de tirannie. Terwijl de voorbereidingen tot de oorlog verder gingen zond Florence ambassadeurs naar Milaan en naar de paus om te zeggen dat Florence vastbesloten was om ‘die vrijheid te handhaven die onze voorouders ons hebben nagelaten ... en zoals het bewijs van onze geschiedenis duidelijk aantoonst zullen we altijd in die vastbeslotenheid volharden.’¹⁰⁰

Toen Milaan na Forli Imola, een andere stad in de Romagna ten zuiden van de demarcatielijn, bezette, bepleitte Rinaldo degli Albizzi Florentijnse militaire interventie aldaar. Vrede kon alleen herstel betekenen van de onafhankelijkheid van de steden in de Romagna. De Milanese tiran had nu al te veel inschikkelijkheid geoogst van het Florentijnse volk ‘vreedzaam en kalm van natuur’ zoals in een officieel Florentijns oorlogsmanifest werd gesteld.

Volgens Baron werpt de zinsnede ‘het Florentijnse volk vreedzaam en kalm van natuur’ licht op één van de wortels van het Florentijnse gevoelen. In het midden van de 13e eeuw had Matteo Villani, de nationale geschiedschrijver, opgemerkt dat burgers in een republiek afhankelijk zijn van welvaart en daarom van vrede, terwijl tirannie een bron is van militaire agressie. Salutati had in zijn invectief tegen Antonio Loschi al opgemerkt dat degenen die Florence regeerden niet werden geleid door aangeboren ambitie (*ingenita ambizione*) zoals edelen, maar door de belangen van de handel (*bonitate mercatoria*). ‘En omdat er geen grotere vijand van kooplieden kan zijn dan het tumult en de verwar-

102. Crisis, blz. 377-8, Gregorio Dati, *Istoria*, ed. Pratesi, blz. 41, 45, 96.

103. *Ibid.*, s, blz. 379.

104. *Ibid.*, blz. 380.

ring van de oorlog, en omdat er niets méér schadelijk is voor de handel en de bedrijvigheid, kan niemand eraan twijfelen dat de kooplieden en industriëlen die de regering van deze republiek in handen hebben de vrede liefhebben en de oorlog mijden.¹⁰¹ Gregorio Dati vond de sleutel van de Giangaleazzo gebeurtenissen in de vredelievendheid die inherent is aan een burgerlijke handelsgemeenschap.¹⁰²

De Florentijnen leven van de vrede en profiteren ervan zoals de bij profiteert van de honing van bloemen. Ze besluiten nooit tot de oorlog tenzij om vrede te verkrijgen ... In Florence kan geen gelegenheid tot oorlog zo rechtvaardig en onvermijdelijk schijnen, dat de mensen zich niet haastig zouden wenden tot elk argument voor vrede dat ze wordt voorgelegd. Het schijnt dat hun natuur voor de vrede gemaakt is ... Ze wilden nooit gebied in Lombardije verwerven of ergens voorbij de Apenijnen, want ze zijn tevreden met het leven binnen hun eigen grenzen. En zo genieten ze een grotere veiligheid en rust dan ze zouden kunnen genieten als ze bezittingen verder weg zouden hebben. En ze zijn de voorbije oorlog aangegaan ... alleen om zeker te zijn dat ze niet wederom zouden worden aangevallen of geïntimideerd. Toen ze zagen dat dit doel bereikt was riepen ze hun troepen terug naar Toscane en lieten de vlammen die in Lombardije ontstoken waren hun eigen werk doen.

Van de kant van Nanni de' Strozzi, *condottiere* (legerleider) van de d'Este-familie te Ferrara en telg van een Florentijnse familie, kreeg Florence te horen dat ze zelf de grootheid van Milaan had veroorzaakt, in de eerste plaats door na de dood van Giangaleazzo de troepen uit het Milanese gebied terug te roepen en in de tweede plaats door vrede te sluiten met Filippo Maria Visconti. Dit was spoedig de officiële mening.¹⁰³

Toen de oorlog uitbrak bleek Florence slecht voorbereid. De Flo-

105. Crisis, blz. 384.

106. Ibid., blz. 385, noten 54, 55.

107. Ibid., blz. 386.

rentijnse troepen werden verslagen in de slag bij Zagonara. Een jaar later delfden ze opnieuw het onderspit bij Val di Mona. Nog twee jaar nadien viel de laatste aanvoerder die bovendien de enige was die meer was dan een huurling, Nanni de' Strozzi, bij Ottolengo aan de Po in mei 1427.¹⁰⁴ De situatie voor Florence was kritiek. Men verweet de burgerij een gierigheid die zou leiden tot de eigen vernietiging. Maar door dat alles heen werden de patriottische gevoelens sterker. In 1427 werd een nieuw belastingstelsel ingevoerd om de verhoogde oorlogskosten te kunnen opbrengen.¹⁰⁵ De *consolte*, burgervergaderingen, bijeengeroepen in moeilijke situaties, drukten vastbeslotenheid uit. Enige uitspraken.¹⁰⁶

Rinaldo di Gianfigliuzzi:

'De vrijheid is nuttiger dan wat ook, en er is niets dat niet voor haar redding moet worden geriskeerd ... De hertogen van Milaan zijn altijd vijanden geweest en hebben altijd geprobeerd om ons tot een staat van onderwerping te brengen. We moeten niet bang zijn voor de tegenslag.'

Drie Strozzi sprekers:

'We moeten voor onze vrijheid vechten met een onverschrokken hart en onszelf niet opgeven ... De *virtus* staat vast in tegenslag en openbaart zichzelf...' 'In tegenslag worden die mannen die een vrij leven willen leiden op de proef gesteld; in tijden van voorspoed kan iedereen zich op de juiste manier gedragen.' ... 'Deugd wordt verworven in tegenspoed, de vrijheid is niet te koop voor al het goud in de wereld.'

Niccolo da Uzzano:

'De deugd (*virtus*) openbaart zichzelf in tegenslag; als de dingen soepel lopen kan iedereen het wel klaren ... hoe groter het gevaar, hoe groter de voorzieningen ervoor moeten zijn. Vrijheid

108. Crisis, blz. 388-9.

109. Ibid.

moet hoger geschat worden dan het leven ... De geest kan niet gebroken worden tenzij men dit wil.’

Men vindt in 1424 al een Francesco Machiavelli een burgermilitie bepleiten. Ook het voorbeeld van Rome wordt naar voren gebracht. Een zekere Galileo Galilei zegt:¹⁰⁷

Onder de andere grote en prijzenswaardige dingen van het Romeinse volk zijn er twee onvergetelijk: hun weigering om de moed te verliezen in tegenslag of zich bedwelmd te voelen in succes. De grootheid van het Romeinse volk toonde zich zowel in ongeluk als in voorspoed. Het hout van de boom is een teken van hoop: gewond spuit het uit en is weer bedekt.

Florence zou onder de voet gelopen zijn als niet de andere grote Italiaanse republiek, Venetië, te hulp gekomen was. In tegenstelling tot de gebeurtenissen rond de eeuwwisseling bekende Venetië eindelijk kleur. Baron noemt dit ‘het bekronende succes van de Florentijnse politiek.’ Florence had immers al sinds 1390 geprobeerd in de Venetianen een republikeinse solidariteit wakker te schudden. Venetië’s langdurige aarzeling om zich in een oorlog tegen Milaan te storten had economische oorzaken. De enige economische interesse die Venetië had op het vasteland van Italië was de controle over de Alpenpassen naar Duitsland, Oostenrijk en Hongarije. In de tijd van Giangaleazzo was door Milaan dat belang van Venetië gerespecteerd. Zuidelijke expansie van Milaan was voor Venetië allerm minst schadelijk. Venetië had bovendien ook belang bij goede betrekkingen met Milaan omdat het Milanese rijk voor Venetië een belangrijke handelspartner was. Venetië importeerde voorts haar levensmiddelen grotendeels uit het Milanese gebied. Na de ondergang van Giangaleazzo veroverde Venetië het aangrenzende platteland. Padua en Verona gingen deel uitmaken van de

110. Uit een rede van Mocenigo, in *Crisis*, blz, 389.

111. Mocenigo in *Crisis*, blz, 390.

112. *Crisis*, blz. 391.

Venetiaanse *terra ferma* staat.¹⁰⁸ Venetië achtte dit nodig, omdat Padua de macht over Verona had verworven en dreigde een nieuw Milaan te worden. Venetië had een bufferstaat gevormd tegen eventuele dreiging en voelde zich veilig.¹⁰⁹ De redenen waarom Venetië zich neutraal hield komen naar voren in enige redevoeringen van de doge Tommaso Mocenigo. Hij geeft een visie die gebaseerd is op overwegingen van economisch voordeel en zegt dat een vitaal deel van de Venetiaanse handel afhangt van de Milanese gebieden die ook veel agrarische producten leveren. Het was dwaasheid om deze ‘fijne tuin van Venetië’ te laten verwoesten door de furie van de oorlog. Uitbreiding van het Venetiaanse gebied naar het westen zou een groter leger noodzakelijk maken met alle kosten van dien. Aan de andere kant zou onderwerping van Florence aan Milaan helemaal geen kwaad betekenen. Na het verlies van hun onafhankelijkheid zouden de Florentijnse kooplieden, gewend aan het leven onder een republiek, uitwijken naar Venetië en hun wol- en zijde-industrie meenemen zoals ook eens de Lucchesen gedaan hadden. Venetië was de goudstad van Europa. Haar welvaart hing af van het handhaven van de vrede. ‘Jullie zullen ons goud en zilver riskeren, onze eer en gezag, en in plaats van heren van de wereld zullen jullie de dienaren worden van jullie legeraanvoerders.’¹¹⁰ ‘Florence is niet de haven van Venetië, noch voor over land, noch voor waterverkeer ... Onze doorgangswegen liggen in het Veronese gebied. Het is de hertog van Milaan die gemeenschappelijke grenzen met ons heeft en hij is degene met wie we goede relaties moeten onderhouden. Genua zou ons kunnen schaden, want zij is machtig op de zeeën en is onder controle van de hertog. Dit zijn de machten waarmee we vriendschappelijke betrekkingen moeten onderhouden.’¹¹¹

Maar er waren in Venetië mensen met een andere mening. Een groep jonge staatslieden, de *Procuratori di San Marco* hadden ideeën over repu-

113. Crisis, blz. 391.

114. Ibid., blz. 394. naar *Andrea Giuliano politico en letterato*, ed. S. Troilo, blz. 50, Florence 1932.

115. Ibid., blz. 395.

116. Ibid.

blik en vrijheid die sterk verwant waren aan de Florentijnse. Zij bepleitten een verdediging van de *Libertas Italiae* (Italiaanse vrijheid) en een verbond met Florence. De voornaamste vertegenwoordiger van deze groep was Francesco Foscari.¹¹² In 1423 werd deze opvolger van Mocenigo in het ambt van doge. Van die tijd af bestond er een goede verhouding tussen Florence en Venetië. Eind 1425 kwam Lorenzo di Ridolfi, Florentijns gezant, naar Venetië. Hij rapporteerde dat het in Venetië erkend werd dat een toekomstige vrede in Italië gebonden was aan het overleven van de *libertà* (vrijheid) in Florence. Er werd een verbond gesloten tussen Florence en Venetië voor een tijdsduur van tien jaar. En het verbond zou voortduren zelfs als de vrede met Milaan eerder zou worden bereikt. De gezant van de ene republiek verscheen voor de senaat van de andere met de verzekering dat tirannie, nadat ze de vrijheid thuis heeft teniet gedaan, erop gericht is de vrijheid van haar burenen te vernietigen. En van de kant van de doge kwam er de respons dat er een eeuwig conflict bestaat tussen tirannieën en vrije volkeren en dat Venetië niet mocht toelaten dat Florence, ‘het andere hoofd van de vrijheid’, zou ondergaan.¹¹³

Rond het midden van de twintiger jaren werd de hoop op een permanente samenwerking tussen de ‘vrije volken’ van Italië een politiek ideaal onder Venetiaanse en Florentijnse humanisten. In Venetië was de belangrijkste humanist die in deze richting dacht Francesco Barbaro. De *Libertas Italiae* (Italiaanse vrijheid) had voor hem een dubbele betekenis: het handhaven van het systeem van onafhankelijke staten in Italië en het tot stand komen van een confederatie van de overlevende republieken terwille van het redden van de burgerlijke vrijheid. Volgens Barbaro was met het nieuw gesloten verbond een basis gelegd voor de bescherming van de vrijheid. Andrea Giuliano, een andere Venetiaanse humanist, verklaarde dat oorlog met Milaan onvermijdelijk was

117. Crisis, blz. 395.

118. Ibid., blz. 396.

119. Ibid.

120. Ibid., blz. 396-8, zich o.m. baserend op *Centrotrenta lettere inedite*, van Francesco Barbaro, daarvan nr. 129.

121. Ibid., blz. 399.

geworden. Venetië moest nu vechten voor de vrijheid van de *comune* van Florence, haar eigen vrijheid en voor de vrijheid van heel Italië.¹¹⁴

In de winter van 1435-36 kwam Genua vrij van de Milanese heerschappij. In mei '36 kwam er een verdrag tot stand tussen Genua, Venetië en Florence, en de officiële doelstelling daarvan was 'de verdediging van de vrijheid tegen de tirannie'.¹¹⁵ Dus bestond er in 1438 een verbond tussen Siena, Florence, Venetië, Genua en de nieuwkomer Lucca. Francesco Barbaro begon te spreken van de 'vrije volkeren, verbonden in gelijkheid'.¹¹⁶ In 1440 beweerde Pietro del Monte, een jonger lid van de groep van Barbaro, dat Venetië het tot haar programma maakte dat – zo mogelijk – 'heel Italië, dat verpletterd was door zoveel rampen veroorzaakt door tirannen, één dag het zoetste en meest begeerde van alle menselijke dingen zou mogen bereiken: vrijheid'.¹¹⁷ Een Florentijnse parallel is te vinden in Giannozzo Manetti. Deze schreef twee lofredes op Genua en schilderde de Genuesen af als moderne Romeinen wier overwinningen in het belang waren van de *Libertas Italiae*. Poggio de Florentijn en Pietro del Monte, de Venetiaan, verdedigden broederlijk de *Res Publica Romana* tegen Caesar. Benedetto Accolti noemt in 1460, in een verdediging van de moderneren tegen de classicisten, het ontstaan van de stadstaten in Italië, die hij als de opvolgers beschouwde van de oude staten Athene, Sparta en Rome, en hij noemde ook als belangrijk feit dat Florence, Siena en Venetië hun onafhankelijkheid hadden gehandhaafd tot op de huidige dag. In Benedetto's ogen was de persoon van Francesco Foscari – doge van Venetië – in grootheid gelijk aan de antieke politieke leiders.¹¹⁹

De hoogtij van de republiek kwam toen in Milaan na de dood van Filippo Maria in 1447 de republiek werd uitgeroepen. Maar deze *Res Publica Ambrosiana* was maar een kort leven beschoren. Zij was innerlijk zwak en verdeeld. Economisch was Milaan er onder de nieuwe republiek slechter aan toe dan onder Filippo Maria. Venetië werd min of

122. Crisis, blz. 399.

123. Ibid., blz. 400.

124. Ibid.

125. Ibid. blz. 401-3.

meer genoodzaakt of verleid om in de Milanese aangelegenheden in te grijpen.

Barbaro waarschuwde dat Venetiaanse expansie het machtsevenwicht zou verstoren en de zaak van de federatie van republieken zou schaden. Maar sommige plaatsen in de nabijheid van Milaan voelden er meer voor te leven onder het bewind van het stabiele Venetië dan onder dat van het nieuwe Milaan. Zo kwam het tot een strijd tussen de nieuwe en de oude republiek.¹²⁰ Milaan zag kans om met een leger onder aanvoering van de *condottiere* (legeraan voerder) Francesco Sforza Piacenza te heroveren. Venetië sloot een overeenkomst met de overwinnende generaal en beloofde hem een eigen principaat in Milaan.¹²¹ Zo werd Venetië de nieuwe imperialistische macht in Italië. Spanningen tussen Venetië en Florence ontstonden. In Florence was inmiddels Cosimo de' Medici aan de macht gekomen, die zich nogal wat vorstelijke voorrechten aanmatigde en die heel wat vriendelijker stond tegenover de gedachte van het principaat dan Florence tot dan toe gewend was geweest. Hij won de sympathie van Sforza in nog hoger mate dan de Venetianen en hielp hem in Milaan definitief aan de macht.¹²²

Vanaf 1451 berustte het machtsevenwicht in Italië op twee pijlers, de coalities van de Florentijnse republiek en het Milanese principaat aan de ene kant en de Venetiaanse republiek samen met het koninkrijk Napels aan de andere. Vanaf 1455 gingen beide allianties op in één *Santissima Lega* (allerheiligst verbond), die naast de bovengenoemde vier ook de kerkelijke staat omvatte. De overgebleven staten, zoals Siena, Lucca, Bologna, Ferrara en Mantua groepeerden zich hier omheen. Deze situatie van Italiaanse eenheid duurde voort tot de inval van de buitenlandse machten in Italië tegen het aanbreken van de 16e eeuw.¹²³ Florence had aanvankelijk moeite met de nieuwe politieke koers. Cosimo had al zijn overredingskracht nodig om zijn medeburgers te overtuigen. Giannozzo Manetti, die ambassadeur was geweest in Venetië, en volhardde in de oude manier van denken viel als één van de slachtoffers van het soort 'overredingskracht' dat hier werd gebruikt.

126. Crisis, blz. 405-6.

127. Ibid. blz. 410-11.

Hij werd economisch in de wielen gereden en later verbannen.¹²⁴ Maar toen Venetië zich werkelijk tot een agressieve macht ontwikkelde in Noord-Italië was het al gauw of het nooit anders was geweest. Deze stand van zaken hield aan tot in 1494 de Florentijnse republiek werd verfrist en het half-principaat van de de' Medici's werd opgeheven.¹²⁵

Uitkristallisering van ideeën

De ideeën zoals die opgekomen waren in het begin van het *quattrocento* werden allengs rijp. De mensen die aan het begin hadden gestaan van het nieuwe denken in het humanisme, Bruni en Niccoli, vervolgden hun lijn van denken of ontwikkelden die verder. Het is waarschijnlijk dat Niccoli zijn hele leven de fanatieke classicist gebleven is die hij aan het begin van de eeuw was. Hij bleef volhardend ongeïnteresseerd in het Florentijnse politieke gebeuren en in de communale traditie. Het schijnt zelfs dat hij in de dagen van koning Ladislaus behoorde tot de verdedigers van diens politiek.¹²⁶ Van hem was geen bijdrage aan het civiele humanisme te verwachten. Anders was het met zijn jongere geestverwant Poggio. Deze humanist uit de kring van Niccoli en Bruni kwam onder de invloed van de gebeurtenissen hoe langer hoe meer aan de kant te staan van het civiele denken. Hierin werd hij ongetwijfeld beïnvloed door Bruni. Daarom is het zinvol dat men zich concentreert op Bruni als men de lijn van de meest essentiële ontwikkelingen van het civiele humanisme wil volgen.

In 1415 keerde Bruni terug van de pauselijke curie in Rome, waar hij had gewerkt, en vestigde zich als burger in Florence. Hij ontwikkelde zich tot de geschiedschrijver van die stad. In 1421 waren de eerste vier boeken van de *Historiae Florentini Populi* (Geschiedenis van het Florentijnse volk) geschreven. Daarnaast hield hij zich bezig met kritisch historische beschouwingen zoals b.v. over de Etruskische oorsprong

128. Crisis, blz. 412-3.

129. Ibid., blz. 415.

130. Ibid., blz. 415-7.

van Mantua. Hij schreef een interpretatie van de eerste Punische oorlog, gebaseerd op Polybius, een vergelijkend onderzoek naar de militaire organisatie van Griekenland, Rome, Florence en het middeleeuwse ridderschap, getiteld *De Militia*, en hij schreef het voorwoord bij de nieuwe statuten van de *Parti Guelfa*. Hij wierp zich ook op vertalingen uit het Grieks, met name van Plato en Aristoteles. Gedurende de twintiger jaren begon hij ook met het schrijven van moraalfilosofische werken, zoals de *Isagogicae Moralis Disciplinae* (Inleiding in de ethiek). Ook de letteren kregen de aandacht in *De Studiis et Litterae* (Over studie en letteren) en in *De Interpretatione Recta* (Over de juiste interpretatie). Maar onder invloed van het hernieuwde conflict met Milaan werd Bruni weer met de politieke gebeurtenissen geconfronteerd. Hij hervatte zijn historisch-politieke bezigheden.¹²⁷ Eén van de eerste politieke werken die Bruni schreef na 1427 was de grafrede voor Nanni de' Strozzi, de Ferrarese legeraanvoerder van Florentijnse komaf die was gestorven bij Ottolengo aan de Po. De vorm van dit werk volgt die van de klassieke rede van Pericles op de dood van de eerste Atheense burgers die vielen in de Peloponnesische oorlog, en dan wel op de manier waarop die rede is weergegeven door Thucydides. Zoals Pericles zijn grafrede had omgevormd tot een lofzang op Athene en de Atheense burgers, zo werd de rede naar aanleiding van de dood van Nanni de' Strozzi Bruni's tweede lofredre op Florence. Hij concentreert zich daarbij op de historische taak van Florence in de zaak van de vrijheid en van de humanistische cultuur.¹²⁸

Wanneer Bruni het nu heeft over de oorsprong van het Florentijnse volk, brengt hij een gegeven naar voren dat in de eerdere Lofrede nog niet aanwezig was. Hij legt nadruk op het feit dat Florence niet alleen van Romeinse maar ook van Etruskische oorsprong is.¹²⁹ Daarmee is de Florentijn ook afstammeling van de meest oorspronkelijke bevolking van Italië. Van de Etrusken erfde Italië veel van haar religieuze en politieke instellingen. Dat betekende dat Pericles' gepoehoeled op Athene ook van toepassing was op Florence. Pericles had er zich nl. op beroemd

131. Crisis, blz. 418.

132. *Oratio funebris*, ed. Baluzius, blz. 3, in *Crisis*, blz. 419, noot 21.

dat Athene haar cultuur niet van anderen had overgenomen maar dat ze die zelf oorspronkelijk had voortgebracht. Hetzelfde gold nu aldus Bruni ook voor Florence. Beide steden hadden andere tot voorbeeld gediend. Zoals Athene de school geweest was van de Griekse, zo was Florence die van de Italiaanse cultuur geworden. Want Florence had zich vanaf het begin van het *quattrocento* ontwikkeld tot de belangrijkste bevorderaar van kunst en wetenschap in Italië. En dat komt omdat cultuur en wetenschap afhankelijk zijn van politieke vrijheid. Daarom bloeiden de kunsten in de Griekse republiek, in Rome en ook in de Italiaanse *comune*. Deze gedachte zou spoedig algemeen worden in het republikeinse Italiaanse leven.¹³⁰ Het beste wat Athene Florence kon leren was 'vrijheid'! Deze 'vrijheid' vormt de kern van de 'lofredé' of grafrede van 1428. De wetten van Florence, zegt Bruni, 'doelen bovenal op de vrijheid en gelijkheid van alle burgers.' De Florentijnse constitutie valt daarom onder de zgn. *forma popularis* (volkstype) van regering.¹³¹ De kern van de Florentijnse republikeinse vrijheid ligt in de vrije toegankelijkheid voor iedere burger van de politieke ambten en voorrechten.

Vrijheid en gelijkheid bestaan voor allen...: de hoop op de verwerving van politieke voorrechten en het stijgen op de maatschappelijke ladder is gelijk voor allen, mits men ijver bezit en natuurlijke talenten en een ernstige en respectabele manier van leven heeft, want onze *comune* eist *virtus* en *probitas* (deugd en rechtschapenheid) van zijn burgers. Een ieder die deze hoedanigheden bezit wordt geacht voldoende nobel van geboorte te zijn om te participeren in het bestuur van de republiek ... Dit dan is ware vrijheid, dit is gelijkheid in een *comune* om geen vrees te hebben voor geweld of kwaadstichting van wie dan ook en gelijkheid onder de burgers te genieten voor de wet en te participeren in openbare ambten ... Maar nu is het wonderlijk om te zien van hoeveel invloed deze toegankelijkheid van het

133. Crisis, blz. 422.

134. *Historiae*, ed. E. Santini, blz. 13, in *Crisis*, blz. 425.

openbare ambt – wanneer zij eenmaal aan een vrij volk is aangeboden – lijkt te zijn bij het ontwaken van de talenten van de burgers. Want waar mensen de hoop geboden wordt om een ambt in de staat te verwerven vatten ze moed en verheffen ze zichzelf tot een zeer hoog niveau, wanneer ze echter beroofd worden van die hoop worden ze ijdel en verliezen hun kracht. Daarom, aangezien dergelijke hoop en gelegenheid in onze *comune* geboden worden, hoeven we niet verbaasd te zijn dat talent en bedrijvigheid zich in de hoogste graad onderscheiden.¹³²

In dit citaat vindt men een eerste verwoording van moderne democratische idealen op een toon die met name mensen in Noord-Amerika nogal vertrouwd in de oren moet klinken. Ik denk dat de overeenkomst tussen de idealen achter de Amerikaanse onafhankelijkheid en de Florentijnse meer is dan toeval. In Florence werd een eerste verwoording gegeven van de republikeinse ideologie in zijn moderne westerse vorm. Deze gedachte is typisch voor de renaissance, want ze is niet terug te vinden in de rede van Pericles. Ook was deze gedachte nog afwezig in Bruni's eerdere *Lofrede*. In zijn eerste boek over de Geschiedenis van Florence had Bruni ook al de idee van de vrije competitie geïntroduceerd, toen hij de situatie van wedijver prees die er bestond tussen de *comuni* van het antieke en moderne Toscane.¹³³ Hij schreef dat de stedelijke cultuur in Italië al gebloeid had vóór de tijd van de Romeinen en dan met name in Etrurië (oude naam van Toscane). De opkomst van Rome had een einde gemaakt aan de onafhankelijkheid van de stadstaten in Italië. Daarom was de Etruskische beschaving begonnen om van binnenuit te verwelken.

Want dit is de gift van de menselijke natuur, dat waar een weg naar grootheid en eer open is mensen zich gemakkelijk tot een hoger niveau kunnen verheffen, maar waar ze van hoop verstoken zijn worden ze ijdel en verliezen hun kracht. Dus toen in die

135. Crisis, blz. 427-8.

136. Ibid., blz. 429.

tijd de heerschappij was overgegaan naar de Romeinen en het de mensen niet langer was toegestaan om te proberen op te klimmen tot een openbaar ambt en hun tijd te besteden aan zaken van groot belang, ging de Etruskische deugd ten onder, neergedrukt meer door inertie en nietsdoen dan door het zwaard van de vijand.¹³⁴

Men ziet hier bij Bruni dus een verschuiving van het Romeinse ideaal naar het nationale Toscaanse. Naast de geboorte van ideeën over vrije wedijver ontwaakt er ook zoiets als een nationaal Toscaans bewustzijn. Tegen de tijd van Cosimo de' Medici rond 1440 bekoelde Bruni's enthousiasme voor de republikeinse vrijheid. In een in het Grieks geschreven werk (om represailles te vermijden?) over de *politeia* van de Florentijn betoogt Bruni dat Florence alleen volledig een volksrepubliek geweest was zolang de burgers zelf hun wapens droegen. Sinds men was gaan vertrouwen op huursoldaten kwam de macht automatisch terecht bij hen die deze soldaten betaalden, de rijken. Daarom had Florence zich sinds het midden van het *trecento* ontwikkeld tot een gemengde staat waar de grote laag van de burgers hoogstens een veto kon uitspreken maar waar beslissingen werden geformuleerd door een kleine regerende groep.¹³⁵

Het vrijheidsenthousiasme van het begin van de eeuw bekoelde onder het bewind van de de' Medici, maar het stak weer de kop op toen de republikeinse gedachte onder Savonarola en Soderini opnieuw overtuigingskracht kreeg. Machiavelli zal, onder de invloed van die tijd, de kerngedachten van Bruni nader uitwerken, waaronder de idee dat waar vele staten bestaan vele kundige mannen te voorschijn komen en dat waar ze niet langer bestaan de *virtù* wel moet verdwijnen aangezien daarmee haar oorzaak verdwenen is.¹³⁶

137. Oratio Funeris, ed. Baluzius, blz. 3, in *Crisis*, blz. 429-30, noot 43.

Besluit

Er hebben zich in het *quattrocento* nogal wat veranderingen voorgedaan in het humanistisch denken. Waren Dante en Petrarca nog voorstanders van de monarchie geweest en had Petrarca ook nog het ideaal gekoesterd van de eenzame wijze, in het humanisme van Bruni en zijn geestverwanten wordt dit heel anders. Petrarca was geneigd geweest om de politiek over te laten aan de vakman zodat de wijze van deze beslommeringen vrij zou zijn en volop gelegenheid zou hebben voor meditatie. Men moet de ware menselijkheid niet in de eerste plaats zoeken in het politieke, in het samenleven, maar in de eenzame inkeer in zichzelf. Politiek is hoogstens een noodzakelijk kwaad. Eigenlijk kunnen maar beter zo weinig mogelijk mensen er zich mee bezig houden.

Heel anders was het in het oude republikeinse Rome en nog heel anders in Athene en in de andere Griekse stadstaten. Toen de humanisten van het *quattrocento* Rome en Athene ontdekten en zich ook bewust werden van de politieke structuur van het oude Etrurië, en toen tegelijkertijd de politieke situatie zo was dat men die niet meer kon negeren, gingen de ogen open voor de idee van de *homo politicus*. Er werd een keuze verlangd. Men koos voor de mens die in zijn natuur een sociaal en politiek wezen was. Dit betekende dat ieder mens, en de burger in het bijzonder, geroepen was om zijn politieke mogelijkheden te ontwikkelen.

Dit kon niet onder de regering van één man. De mens kon zich alleen ontwikkelen, kon alleen vrij zijn als hij toegang had tot de openbare en politieke ambten. Deze mogelijkheid van politieke ontwikkeling geeft de mens in een vrije wedijver de stimulans om te excelleren. Het verheft hem tot de toppen van zijn kunnen. Dit is het wezen van het *vivere civile*, het civiele leven, want, zo legt Bruni het Florentijnse gevoel uit:

We zijn niet de slaven van de macht van enkelingen of vrezen voor slechts één iemand als heer, want men kan niet bestaan onder de heerschappij van weinigen of van slechts één enkele. En daaruit volgt dat de lof van de monarchie altijd iets heeft van het gefingeerde of schaduwachtige. Ze is niet oprecht of concreet. Voor koningen, zoals de historici ons vertellen, zijn de goede mensen meer verdacht dan de slechten en zij zijn altijd bang voor de deugd van anderen. De

situatie is niet veel anders onder de regering van weinigen. Dus blijft de regering van het volk de enige legitieme vorm van staatsinrichting. Dan is de vrijheid echt en bestaat er gelijkheid voor de wet ten aanzien van alle burgers. Dan kunnen de ambities van de *virtus* zonder verdenking gedijen.¹³⁷

Gezicht op Florence, 18e eeuwse prent